

כשזכוכלית נשברת - בין מוזיאון הפסיפס לקהילה לוד

" האנשים עושים את העיר.
אליהם, לא אל הבניינים,
עלינו להתאים את תוכניותינו "

ג'יין ג'יקובס

מוגש לקרן ליאון לוי

על-ידי מכון שחרית

כותבים:

עבד שחאדה, מתכנן ערים ואיש חינוך

נעה מבורך, עובדת סוציאלית קהילתית ומתכננת ערים

سحرية
Shaharit **שַחַרִית**
יוצרים מחנה משותף

תקציר מנהלים

שהתושבים הערבים בעיר סובלים ממנה סיפרו כי הם אינם מצליחים להכיל את אירועי מאי ודחו את האפשרות שתנאי החיים של הערבים הם הצדקה לאלמות שהשתוללה בעיר.

מבוא ומתודולוגיה

במהלך אירועי מאי 2021 נפגע מוזיאון הפסיפס שנבנה זה לא מכבר בכניסה לעיר לוד. בעקבות האירוע, שעורר שאלות על מעמדו ומשמעותו של המוזיאון בעיר, מכון שחרית קיבל פנייה מקרן ליאון לוי, השותפה המרכזית בבניית המוזיאון, שביקשה להתוודע ליחסים של תושבי לוד למוזיאון. כך נולד המחקר שלפניכם, שנועד לחשוף תחושות, מחשבות וסיפורים מהשטח, ולהמליץ על דרכים לשיפור המצב.

המתודולוגיה של המחקר נבנתה באופן שיטתי: שיחות פנים אל פנים בתוך העיר, קבוצות מיקוד וראיונות עם גורמי השוואה בערים הדומות ללוד - עכו ורמלה. מתוך המידע הרב שנאסף גובשו תובנות מרכזיות המתייחסות (? למעגלי הזדהות מורחבים שהוגדרו במחקר: זהות אישית, מרחב שכונתי, מארג חיים עירוני, שותפות בין התושבים לעירייה, וכן מעגל בין-עירוני, הנוגע לסוגיית הערים המעורבות. עם תום עבודת השטח גיבשו המלצות המבוססות על מגוון כלים, שמטרתן לאפשר לבעלי העניין השונים לבחור את הדרך המתאימה להם.

תובנות

במהלכם של אירועי מאי 2021, ניפץ המון צעירים זועם את שמשות מוזיאון הפסיפס בלוד. ניתוח האירועים מנקודת מבטם של התושבים מלמד על מעמדו של המוזיאון בעיר. המשבר שליווה את האירועים העמיק, את השסע בין הערבים ליהודים בעיר, והמרקם העדין של יחסי העבודה והאמון שנבנה לאורך שנים ויצר בסיס לקיומה של חברה החיה במרחב משותף - התפורר.

תושבים יהודים בעיר דיווחו על תחושות של פחד וסכנה "שלא היו קיימות אף פעם ברמה הזו בעיר", כדברי רבים מהם. התנהגותם של שכניהם הערבים נחווה כבגידה. גם תושבים שהכירו באפליה

המרואיינים הערבים, מצדם, דיווחו כי תחושת האמון שלהם ברשויות וביכולתן לספק להם הגנה נפגעה אנושות. הזעם והתסכול שרבים מהם צברו במשך שנים, בשל העמקת הבידול והאפליה של השכונות הערביות, התפוצץ בפניה של העיר. כמה מהמרואיינים הערבים טענו כי האלימות במאי 2021 פרצה במחאה על ההשתלטות של קבוצת "הגרעין התורני" על העיר ועל חייהם, והביעו תסכול מכך שיהודים מחוץ לעיר הגיעו אליה עם נשק כדי "להגן" על היהודים בה.

יחד עם זאת, לאחר האירועים, רבים מהמרואיינים הערבים שבו להתמודדות עם האתגרים היומיומיים שלהם, הכרוכים במציאות הקשה בעיר, שהנשק החם משתולל ברחובותיה.

המרואיינים הערבים היטיבו לתאר את הפרדוקס הגלום במוזיאון, להרגשתם: מחד גיסא, מרכז ייחודי, תוצר של פיתוח עירוני, המושך אליו קהל מחוץ לעיר, ומאידך גיסא, מבנה המעורר בהם ניכור ותחושה של חוסר שייכות. העובדה שהמוזיאון, מבנה מפואר ומכובד, צמוד לשכונה מוזנחת ולא מפותחת מחמירה את תחושת התסכול שלהם. המרואיינים היהודים לא התייחסו בתשובותיהם להליך תכנון המוזיאון, אלא לשאלה "מה זה עושה לי ולעיר שיש כאן מוזיאון עם פסיפס כל-כך ייחודי". בתשובותיהם תיארו תחושה של "גאוות יחידה".

למדנו כי הקשר של תושבי העיר למוזיאון נשקף דרך מעגלי ההזדהות המורחבים: זהות אישית, זיקתו של המוזיאון לשכונה ולסביבה וטיב השותפות בין התושבים לעירייה. ההשוואה שערכנו עם ערים מעורבות אחרות הרחיבה את מעגל הלמידה שהמחקר יצר, ופתחה פתח לאפשרויות של למידה ומינוף הפוטנציאל של העיר לוד.

מסקנות והמלצות

לאחר הקשבה עמוקה לדאגות ולצרכים של כלל הקולות בעיר לוד, גיבשנו את המסקנות הבאות:

- מרכז הפסיפס הוא הזדמנות לעיצוב מרחב עירוני, שכונתי וקהילתי ניטרלי עבור תושבי השכונה הסמוכה ועבור העיר לוד כולה, בעיקר משום שאין בעברו מורכבויות ומשברים. ככזה, הוא יכול להיות מעגל גדול שיכיל ויחבר את כל המעגלים האחרים. ניתן להגשים ייעוד זה באמצעות סיורים ומפגשים במוזיאון או בסביבתו; מפגש חי עם הפסיפס האנושי העירוני והשכונתי ולא רק עם פסיפס העתיקות; שילוב הפרויקט העתידי של הטיילת הירוקה (Green Way), שנועדה לחבר את המוזיאון עם שאר האתרים הייחודיים של העיר, עם הפסיפס האנושי של העיר; ועוד. כל זאת יש לבצע באופן קהילתי ושיתופי, החל בשלבי התכנון וכלה בשלבי הביצוע וההפעלה. כך שהקהילה תמלא תפקיד בחיזוק ההיבט החברתי, ולא רק ההיבטים הפיזי והכלכלי של העיר.

המלצות נוספות נאספו מחמשת המעגלים הנוגעים לחיי התושבים ובאי העיר לוד:

מעגל הזהות האישית: ישנו פער הולך וגדל ברמת ההזדהות עם העיר ותחושת השייכות לה בין המבוגרים לצעירים בקרב החברה היהודית והערבית כאחד. הדור הצעיר מרגיש הרבה פחות מחובר לזהות לודאית מקומית. כדי למנוע את התרחבות הניתוק הזהותי והפער בין הקהילות, אנו ממליצים לגבש תוכנית חינוכית בנושא הזהות הלודאית וליישם אותה במסגרות של החינוך הפורמלי והלא-פורמלי. התוכנית תתאם להווי הלודאי היחודי ותעסוק בחיבור בין היחיד לביתו, לעירו ולשורשיו. התוכנית עשויה לתרום רבות לבניית מנהיגות צעירה איכותית בעיר לוד.

מעגל המרחב השכונתי: השכונות בעיר לוד הן בעצמן פסיפס אנושי. אנו ממליצים על העסקת מארגן קהילתי שתפקידו לחבר בין המוזיאון לקהילה ובין השכונות של לוד, באמצעות התארגנויות קהילתיות לקידום מטרות חיוביות משותפות. הדבר יחזק את המרקם החברתי ואת תחושת האחריות זה כלפי זה וכלפי העתיד של העיר כולה. המארגן הקהילתי, שיהיה איש מקצוע מיומן שיודע לכנס אנשים, על מנת לאפיין צרכים משותפים בתוך ובין השכונות, ולהוביל פעילויות שישפרו את חיי הקהילות בלוד.

- **מעגל העיר והמדיניות העירונית:** המרואיינים במחקר העלו כמה סוגיות מהותיות הדורשות התייחסות דחופה; מחינוך ועד ביטחון אישי. התייחסות מקצועית לסוגיות הללו יכולה, בין השאר, לתרום לצמצום הפערים בין החברה הערבית לחברה היהודית בעיר. אחת הסוגיות הקריטיות שעלו היא סוגיית הדיור. המרואיינים הצביעו על צורך דחוף בהנגשת מידע בנוגע להזדמנויות בתחום הדיור, הנגשת אפשרויות המימון לדיור (הלוואות, מימון משלים, משכנתאות) והקמת פורום מעורב של תושבים ואנשי מקצוע שיעסוק בתוכניות עתידיות בנושא ההתחדשות העירונית.

מעגל השותפות של התושבים ועובדי העירייה: אנו ממליצים להקים יחידת שיתוף ציבור מקצועית וקבועה, שתאפשר קשר ישיר של מחלקות העירייה על כל שירותיהם עם התושבים, הקהילות ותת-הקהילות בעיר.

מעגל בין-עירוני - ערים מעורבות: קבוצות לימוד סדורות וקבועות של פעילים-עמיתים בתחומי החינוך והקהילה בלוד ובערים אחרות, שיתמקדו בחקירה והבניה של הקשרים בין קבוצות רב-תרבותיות, בדגש על יהודים וערבים ובלמידה הדדית מחוויית החיים זה של זה. הקמת פורום בין-עירוני מקצועי, שינהל בשותפות של הרשויות בערים המעורבות, במטרה לפתח ולגוון את יכולות ההתמודדות הפנים-רשותיות עם האתגרים של עיר מעורבת.

מלות פתיחה

מוזיאון הפסיפס

מוזיאון הפסיפס משמש בית לפסיפס נדיר ועתיק שנדד בעולם שנים רבות, וכעת, בזכות הקמת המוזיאון, הוחזר למקום שבו התגלה - העיר לוד.

הפסיפס נחשף בשנת 1996, במסגרת חפירה ארכיאולוגית באזור העיר העתיקה של לוד. הוא מתוארך לסוף המאה השלישית או תחילת המאה הרביעית, והיה ככל הנראה חלק מבית-מידות במהלך התקופה הרומית והתקופה הביזנטית. הפסיפס מכיל דימויים של בעלי-חיים, צמחים וכלי שיט, המצוירים בדיוק רב ובמקצועיות.

במהלך השנים היה הפסיפס מבוקש במוזיאונים בכל העולם, עקב ייחודיותו והרושם הרב שהוא מותיר על כל רואיו.

כעת, בעקבות שיתוף פעולה בין עיריית לוד, רשות העתיקות והתורמים שלווי וייט וליאון לוי, מוצג הפסיפס במוזיאון שבכניסה לעיר. כך נוסף נדבך משמעותי בסיפורה המיוחד של לוד, שהיא צומת של תקופות היסטוריות, אנשים וזהויות.

הרצון לספר את סיפורה המיוחד של לוד ולהציע כיווני מחשבה חדשים על הקשר שבין המוזיאון לעיר הוביל אותנו לצאת למסע המחקרי הזה.

תוכן עניינים

3	1. מבוא
5	2. מתודולוגיה
	3. רקע
8	היסטוריה
9	האוכלוסיות המרכיבות את העיר
	4. תובנות המרואיינים
13	אירועי מאי 2021
17	מוזיאון הפסיפס
18	מעגלי הרחבה
	5. מסקנות והמלצות
25	עקרונות מנחים
25	המוזיאון כמרחב ניטרלי וחדש של קשר והיכרות
26	מעגלי ההרחבה כמעגלים משלימים והמשכיים
30	6. סיכום
32	7. ביבליוגרפיה
33	8. נספח נתונים

מבוא

המתודולוגיה של המחקר נבנתה באופן שיטתי: שיחות פנים אל פנים בתוך העיר, קבוצות מיקוד וראיונות עם גורמי השוואה בערים דומות (עכו ורמלה). מתוך המידע הרב שנאסף גיבשנו תובנות מרכזיות המתייחסות למעגלים הקהילתיים והחברתיים שהוגדרו במחקר: זהות אישית, מרחב שכונתי, מארג חיים עירוני ושותפות בין התושבים לעירייה. לבסוף ניסחנו המלצות המבוססות על מגוון כלים, במטרה לאפשר לבעלי העניין השונים לבחור את הדרך המתאימה להם.

השוואה לערים הדומות ללוד נעשתה לצורך לימוד של דרכי התמודדות ופעולה שטרם נוסו בעיר, בחינה שלהן וניסיון להציע התאמות של הדרכים הללו ללוד, על אתגריה וייחודיותה.

המחקר נועד לחשוף אתכם, הקוראים, לתחושות, למחשבות, להסברים ולסיפורים שעלו מהשטח - מזווית ייחודית: מוזיאון הפסיפס החדש שהוקם בעיר. המחקר סוקר את הפסיפס האנושי הייחודי של העיר דרך המוזיאון, כגורם חדש הטומן בחובו הזדמנות לשינוי חברתי בעיר ולצמיחה של חוסן אנושי משמעותי בקרב תושביה.

בעקבות אירועי מאי 2021, שבמהלכם נפגע מוזיאון הפסיפס שנבנה בכניסה לעיר לוד זה לא מכבר, פנתה קרן ליאון לוי, השותפה המרכזית בבניית המוזיאון, למכון שחרית, העוסק בהתארגנות קהילתית. הקרן ביקשה ללמוד על נקודת מבטם של התושבים המקומיים ביחס למוזיאון. אירוע קשה זה זימן שאלות רבות על מקומו של המוזיאון בתוך העיר ועל יחסה של השכונה סביבו למיקומו ולתהליך הבנייה שלו.

מכון שחרית פועל זה שנים רבות בערים שונות בארץ ועוסק בפיתוח מנהיגות קהילתית ובהנעת התארגנויות של פעילים. לנוכח המורכבות החברתית והפוליטית בישראל בימים אלה, ובשל ריבוי הגורמים הפעילים בעיר לוד, החלטנו לערוך מיפוי מורחב של הצרכים הקהילתיים והחברתיים כפי שהם משתקפים בעיני המנהיגים הפורמליים של העיר, תושבים פעילים ואנשי מקצוע עירוניים.

המחקר נעשה בשותפות של שניים מתושבי העיר - עבד שחאדה ונעה מבורך - העוסקים בתחומי החינוך, הקהילה, התכנון והמדיניות. הנחת עבודה של שחרית היא כי יש להביא קולות מקרב כלל האוכלוסיות המרכיבות את העיר: חדשים וותיקים, דתיים, מסורתיים וחילוניים, יהודים וערבים, פעילים ושאינם פעילים. לוד היא בית לקבוצות ותרבויות מגוונות וייחודיות, ורצינו לתת לתופעה החברתית החשובה הזו את הכבוד הראוי לה. לשיטתנו, הבחירה לשטח זהויות, תרבויות ואפיונים היא המכשול, היא איננה הפתרון.

מתודולוגיה

השוואה לערים אחרות

כדי להרחיב את המבט על לוד כעיר מעורבת המתמודדת עם אתגרים ייחודיים, בחרנו שתי ערים מעורבות דומות אך שונות כבסיס להשוואה: עכו ורמלה. ערכנו ראיונות קצרים וממוקדים עם בעלי מקצוע ותושבים פעילים מרכזיים בשתי הערים הללו, והם שיתפו בתובנותיהם בעקבות אירועי מאי 2021 ובדרכי ההתמודדות עימם.

ביצוע

- 19 ראיונות עם אנשים מתוך החברה הערבית בלוד
- 18 ראיונות עם אנשים מתוך החברה היהודית (רובם תושבי העיר, למעט עובדים מקצועיים)
- 5 ראיונות בערים עכו ורמלה
- ביקור במוזיאון ומפגש עם המנהלים המקצועיים

כמו כן גיבשנו שלוש קבוצות מיקוד:

1. תושבים המתגוררים באזור מוזיאון הפסיפס. בדיונים שמנו דגש על הקשר והחיבור שלהם לשכונה והאפשרויות לשפר את יחסם אליה. בקבוצה השתתפו 25 שכנים.
2. תושבים משכונת נווה-נוף. קבוצה משותפת של ערבים ויהודים הפעילים זה כמה שנים סביב פרויקטים שונים. בדיונים שמנו דגש על הסיפור השכונתי ועל מערכת היחסים בין שתי האוכלוסיות. בקבוצה השתתפו כ-10 שכנים.
3. תושבים יהודים ותיקים שנפגשים באופן קבוע במרכז העיר (פרלמנט). בדיונים שמנו דגש על האתגרים המרכזיים בעיר. בקבוצה השתתפו כ-8 תושבים.

מטרתו העיקרית של המחקר היא לגבש הצעות אופרטיביות שניתן ליישם בעיר לוד, מטעמים של בעלי עניין שונים: הרשות המקומית, ארגוני חברה אזרחית, תושבי העיר ועוד. כאשר יצאנו לדרך דנו בשאלה, איזו שיטה היא הנכונה ביותר לאיסוף המידע, בהתחשב במרחב, במורכבותו וברגישותו. גיבשנו שתי דרכים:

1. ראיונות עומק אישיים
2. קבוצות מיקוד סביב נושא

החלטנו שלא להשתמש בראיונות בשאלון סגור ואף לא בשאלון רחב בתפוצה כללית. זאת, מתוך תפיסת עבודה שמי שייקח חלק בהכנת המחקר הוא שותף מרכזי בו, ולכן מה שיביא באופן אותנטי הוא בעל מרכיב חשוב ומהותי במתודולוגיית המחקר. למרואיינים הובטח כי המידע שינדבו ישמש אך ורק את עורכי המסמך ועבורו. לפיכך, כל הציטוטים, בכתב ובעל-פה, התפרסמו רק לאחר קבלת רשות מפורשת.

תהליך בחירת המרואיינים והמשתתפים

בלוד יש מגוון רחב מאוד של קבוצות, עם תפיסות עולם שונות זו מזו ולעתים אף מנוגדות זו לזו. לפיכך בחירת המרואיינים למחקר נעשתה בקפדנות ולאחר מחשבה רבה, בכוונה לגבש הבנה מעמיקה של העיר ולהעניק לתוצר הסופי מהימנות מקסימלית. לפיכך הגדרנו קטגוריות: מנהיגות פוליטית; הנהלת העיר הבכירה; אנשי חינוך; אנשי דת; עולים מארצות שונות; ערבים מוסלמים ונוצרים; תושבים ותיקים ותושבים חדשים; חילונים, מסורתיים ודתיים; ייצוג של שכונות בעיר; נשים; פעילים חברתיים; מבוגרים וצעירים. הקטגוריות הללו נועדו לתת מקום לייצוג מרבי של תושבי העיר והפעילים בתוכה ולמענה.

הגדרת תחומי ליבה

כדי להיות ממוקדים בתחומים שהם ליבת המסמך, ובו בזמן להתייחס לתחומים הכלולים בשיח הציבורי העירוני, הגדרנו חמישה צירים:

1. מוזיאון הפסיפס - משמעותו בעיר ובשכונה.
2. הסיפור השכונתי.
3. האתגרים המרכזיים מבעד לעיניהם של המרואיינים/ות.
4. היחסים בין הערבים והיהודים בעיר לאחר אירועי מאי 2021, מפרספקטיבה אישית וקבוצתית.
5. הזהות האישית והקבוצתית.

היסטוריה

היהודית שיפצה את התשתית העירונית ואת בתים הפליטים הערבים ושיכנה בהם משפחות יהודיות. במקביל נבנו בעיר (כבכל הארץ באותה התקופה) שיכונים רבים על-ידי חברת הדיור הציבורי הממשלתית עמידר.

המשטר הצבאי בלוד הסתיים ביולי 1949, ולעיר מונתה עירייה ישראלית ראשונה. "הגטו", כינוי מקומי (המקובל בספרי ההיסטוריה) לתחום שבו התגוררו ערביי המקום שנשארו בעיר, פורק. לאחר פירוק הגטו ביקשו לחזור לבתיהם, אך מצאו שהם תפוסים על-ידי יהודים. התושבים שגורשו מהעיר חזרו ומצאו עצמם פליטים במקום שבו נולדו וגדלו. נכסי ה"נפקדים" עברו לבעלות המדינה, שיישבה בהם עולים חדשים.

במהלך השנים הגיעו ללוד עולים מארצות שונות, שיצרו פסיפס של תרבויות בעיר. החיים יחד, יהודים וערבים, בתמהיל מגוון של עדות, תרבויות ודתות, יצרו קרבה רבה וקשרי שכנות טובים. ילדי העיר למדו יחד בבתי-הספר, והוריהם עבדו יחד באותן העבודות. השותפות באה לידי ביטוי בערבות הדדית, לצד חגיגות משותפות בחגים ובאירועים משפחתיים. מרואיינים רבים תיארו זאת כך: "אין לנו בעיה עם הערבים/ היהודים. אלה רק קבוצות מסוימות שבוחרות ללכת בדרך קיצונית".

על אף עשור של ועדה קרואה בשנים 2007–2013 וגלי עזיבה לערים אחרות, העיר גדלה והתרחבה, ועימה האתגרים והמורכבויות שבתוכה, שהופכים אותה למי שהיא עבור תושביה.

לוד נחשבת לעיר עתיקה מאוד. לפי ממצאים ארכיאולוגיים ומחקרים היסטוריים שונים, היא הוקמה במאה ה-15 לפנה"ס. לוד עברה בין חסויות שלטוניות שונות: החל מהפרעונים, דרך האימפריה הרומית והאימפריה הביזנטית ועד האימפריה העותמאנית, שתקופת שלטונה תמה עם החלת המנדט הבריטי. גם במסורת היהודית לוד מופיעה במקורות כעיר מרכזית: בימי יהושע בן נון, בתקופת שיבת ציון, בתקופת בית חשמונאי ועוד. לוד מוזכרת בכמה מקומות כ"עיר התנאים", שבה חיו חכמי משנה ותלמוד בכירים. השלטון האסלאמי, ששלט בארץ במאה השביעית, קבע את לוד כעיר מחוז. בתקופות רבות נחשבה לוד כעיר חשובה וכעיר בירה בעיני השלטונות השונים שכבשו את האזור.

ניתן להרחיב רבות על התקופות השונות של העיר. אנו בחרנו להתמקד במאה השנים האחרונות, שהשלכותיהן על ההווה משמעותיות במיוחד.

בימי שלטון המנדט הבריטי הפכה לוד לעיר מחוז ולמרכז הארצי בעקבות שדרוג תחנת הרכבת, בניית שכונה לעובדי התחנה, בניית מחנות הצבא הראשיים בקרבת העיר ובניית שדה תעופה בינלאומי. גם האדמות החקלאיות הפוריות שסביב העיר תרמו לשגשוגה.

אחרי מלחמת 1948 והכרזת מדינת ישראל, התעצבו תוצאות הלחימה בעיר לשני נרטיבים עיקריים: האחד, כיבוש העיר וגירוש האוכלוסייה הערבית הפלסטינית המקורית, והאחר, שחרור העיר על-ידי יחידות הפלמ"ח כדי לאפשר ליהודים לחיות בביטחון במרכז הארץ, והפיכתה של לוד לעיר יהודית לאחר הכרזת המדינה.

מספרם המדויק של האנשים שחיו בלוד ביום כיבושה אינו ידוע. 30–40 אלף פליטים מהכפרים הסמוכים שהו בעיר או סמוך לה. תושבי העיר המקוריים מנו אז כ-14 אלף איש. בתום היום השלישי לכיבוש העיר נותרו בה כ-2,000 איש. כוחות הפלמ"ח גירשו את כל התושבים, למעט 500 תושבי שכונת הרכבת, כדי שהללו ימשיכו להפעיל אותה.

בחודשים הראשונים של 1949 הגיעו לעיר קבוצות עולים במסגרת מה שכונה "העלייה הגדולה". רבים מהם הגיעו מארצות צפון אפריקה ומאירופה. הסוכנות

האוכלוסיות המרכיבות את העיר

ערים מעורבות

לוד מוגדרת כיום כעיר מעורבת. לפי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עיר מעורבת היא מרחב אורבני שבו מתגוררות קבוצות אתניות או דתיות מגוונות. קבוצת המיעוט בעיר מעורבת מוגדרת ככזו אם שיעורה גדול מ-10% מכלל תושבי העיר.

הקבוצות המתגוררות בעיר חולקות מכנה משותף חשוב: הרצון לחיות במרחב עירוני שיספק להן ולילדיהן את כל צרכיהם - דיור, תעסוקה, חינוך ושירותי רווחה.

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשלהי 2021 מנתה אוכלוסיית העיר לוד 82,629 נפש; 51,671 מהם יהודים (כ-62.5%), 24,641 ערבים (כ-30%) ו-6,317 (כ-7.5%) אחרים.

יש הטוענים כי שיעור הערבים בערים המעורבות כדוגמת לוד גבוה אף יותר מן השיעור המדווח, שכן מקצת המשפחות הערביות המעתיקות את מקום מגוריהן מרשות ערבית לעיר מעורבת אינן משנות את כתובתן הרשמית, הן משיקולים פוליטיים, כדי להצביע בבחירות המקומיות לרשות שממנה באו, והן משום שהן רוצות ליהנות מהשירותים המוניציפאליים בה. בלוד חיות נשים פלסטיניות חסרות מעמד רבות, ובהעדר רישום קשה לאמוד את מספרן.

לצד המחלוקת על הגדרת המונח "ערים מעורבות" על רקע המשמעויות הפוליטיות והחברתיות שהוא אוצר בתוכו, רוב העוסקים בנושא מסכימים כי רוב הערבים בערים המעורבות סובלים הן מנחיתות פוליטית (כוחם במועצת העיריות ובוודאי בקרב הפקידות המקצועית מוגבל) והן מנחיתות כלכלית (רובם בני המעמד הנמוך, מקצתם בני המעמד הבינוני-גבוה, והפער ביניהם ובין שכניהם היהודים גדול). בניגוד לדעה הרווחת, מצבם של הערבים בערים המעורבות גרוע לעתים אפילו בהשוואה למצבם של הערבים ברשויות המקומיות הערביות העניות.

האוכלוסייה היהודית

האוכלוסייה היהודית בעיר לוד מורכבת מתתי-קהילות שהתגבשו סביב ארצות מוצא משותפות או מכנה משותף דתי-תרבותי. אוכלוסיית הוותיקים, שישבה את העיר מאז הקמתה, היא עמוד השדרה של הקהילה היהודית. במהלך השנים התפצלה גם היא לקבוצות חברתיות שונות סביב צירי הדת, המוצא והתרבות, אך שמרה על יחסי שכנות קרובים עם כלל תושבי העיר. קהילות אחרות התגבשו סביב מגורים באותה שכונה, צורך משותף או שכבת גיל.

רוב האוכלוסייה היהודית בעיר מגדירה את עצמה כמסורתית. הבחירה במסורתיות טבעית, בעיקר בשל המגורים לצד ההורים, הסבים והסבתות. בעיר חיה גם קבוצה המגדירה עצמה כחילונית. קבוצה זו מורכבת בעיקר מתושבים שהגיעו לעיר כזוגות צעירים או ממשפחות שעלו מבריה"מ. קבוצה זו מעוניינת בתרבות ופנאי המתאימים לאוכלוסייה חילונית. תושבים רבים בעיר העידו במחקר כי הקבוצה החילונית, שהיתה בעבר מעורבת ומשפיעה, הולכת ונעלמת, וכי המעטים שנותרו ממנה אינם חשים שייכות לעיר.

המתישבים הראשונים בעיר

לאחר שחרור העיר יושבו בה קבוצות של עולים שהועברו ממעברת באר-יעקב או מאזור ירושלים. בשנים הראשונות הצטרפו לעיר משפחות רבות שעלו בעלייה הגדולה מארצות צפון אפריקה.

עולי אתיופיה

בעיר קיימת קהילה גדולה של יוצאי אתיופיה, המפוזרת בשכונות שונות. המרכז התורני הקהילתי היחיד שעומד לשירותם נמצא בשכונת גבעת-הזיתים. קבוצה משמעותית מבני הקהילה גרה ברמת-אשכול, שכונה שרובה ערבית, וזאת עקב מצבה הסוצי-אקונומי הקשה וחוסר האפשרות הכלכלית לשפר את תנאי הדיור שלה.

עולי חבר המדינות

בשנות ה-90 הגיעו ללוד עולים רבים מחבר-המדינות ונקלטו בשכונות ייעודיות שבנו עבורם הסוכנות היהודית ועיריית לוד. השכונה המרכזית שיועדה עבורם היא גני-אביב. מרקם החיים בשכונה קהילתי, וזאת עקב היותה מובלעת שפסי רכבת מפרידים בינה לבין שאר חלקי העיר. כמו כן נבנתה עבור הקהילה שכונת נווה-נוף, המאורגנת כעמותה קהילתית. מרבית מאוכלוסיית העולים שנתרה בעיר מבוגרת, ושיעורה באוכלוסיית התושבים המבוגרים של העיר גבוה.

הגרעין התורני

הגרעין התורני הוקם בשנת 1996 על-ידי משפחות צעירות שגדלו בעיר, יחד עם משפחות שהגיעו מחוצה לה, מתוך אידיאלוגיה חברתית ורצון לחזק את התושבים שנשארו בעיר בימי הוועדה הקרואה. במהלך השנים הגרעין התרחב, ואף הקים כמה שכונות מגורים שיועדו לציבור הדתי-לאומי. כיום משמש הגרעין מעין רשת קהילתית לציבור הדתי-לאומי בעיר, ומונה למעלה מאלף משפחות מגוונות.

קהילת חב"ד

קהילת חב"ד נמנית עם ראשוני המתיישבים בלוד, עקב קרבתה לכפר חב"ד. מרכז הקהילה נמצא בשכונה מובדלת, שכונת חב"ד, הסמוכה לתחנת הרכבת, אך בשנים האחרונות היא התפרשה גם לרחובות הסמוכים. בשכונה מבני חינוך ודת רבים, ואלה משמשים את בני הקהילה וכן תושבים אחרים בעיר.

הקהילה החרדית

בשנים האחרונות מתבססות בעיר קהילות חרדיות גדולות, ליטאיות וספרדיות. בני הקהילות גרים בשכונת גני-איילון החדשה.

האוכלוסייה הערבית

האוכלוסייה הערבית בלוד מגוונת, ורובה מרוכז בחמש שכונות: נווה-ירק, הרכבת, פרדס-שניר, ס"ח והשכונה המעורבת רמת-אשכול (שהתפרסמה שלא בטובתה בעקבות אירועי מאי 2021 כמוקד אלים של חיכוכים על רקע לאומני). ניתן לחלק את האוכלוסייה הערבית בעיר לכמה קבוצות עיקריות:

אנשי לוד ה"מקוריים"

כלומר מי שהתגוררו בלוד עוד לפני המלחמה ב-1948. הקבוצה היא מיעוט בקרב האוכלוסייה הערבית בעיר, ונהנית ממעמד סוציו-אקונומי גבוה יחסית לשאר האוכלוסייה הערבית. קבוצה זו מורכבת מ-2% נוצרים בלבד, עקב הגירת רוב הצעירים הנוצרים לערים השכנות רמלה ויפו.

תושבי הכפרים הסמוכים שהיגרו ללוד בעקבות המלחמה:

בדואים מהנגב

שהיגרו לעיר משנות ה-50 ועד לשנות ה-70 במסגרת בניית בסיסי הצבא בנגב. זוהי הקבוצה הגדולה ביותר בקרב הערבים בלוד.

הסייענים (משת"פים)

ששיכנו בעיר שירותי הביטחון. קבוצה זו החלה להגיע לעיר בתחילת שנות ה-90. במהלך שנות האינתיפאדה הארוכות נוספו ללוד הערבית כמה מאות משפחות של משתפי-פעולה, שהתקשו להתאקלם חברתית הן בין היהודים והן בין הערבים.

שכונת רמת-אשכול

העוטפת את אזור העיר העתיקה, היא השכונה שבה התגלה הפסיפס הייחודי, ועל כן הוחלט לבנות את המוזיאון בתחומה. השכונה הזו יכולה לספר את סיפורה של העיר כיוון שדרך האוכלוסיות השונות שעברו בה ניתן ללמוד על התהליכים הגיאוגרפיים והחברתיים שעברה לוד. בתחילה התגוררו רוב המשפחות הערביות הוותיקות סביב האזורים העתיקים, וגם מבני המנדט והממשלה המנדטורית נבנו באזור זה. לאחר מבצע דני והקמת מדינת ישראל, עת גורשה האוכלוסייה הערבית המקומית, הגיעו לשכונה משפחות עולים ששוכנו בבתים הישנים או בבנייני דיור ציבורי שנבנו עבורם. בשנותיה הראשונות היתה רמת-אשכול השכונה המרכזית של העיר. משנות ה-80

ואילך נעזבו השיכונים לטובת בניינים חדשים שנבנו בשכונות אחרות, וכן לטובת מעבר לערים אחרות סביב לוד. האוכלוסייה הבדואית שיובאה לעיר באותן השנים החלה לאכלס את השכונה, ואליה הצטרפו בשנות ה-90 קבוצות עולים מאתיופיה ומשת"פים שהועברו ללוד במסגרת הסכמי אוסלו. השכונה נחלשה מאוד במהלך אותן שנים, מאחר שיושביה סבלו ממעמד סוציו-אקונומי נמוך מאוד. במקביל עברה העיר משבר כלכלי שגרם להפעלת מנגנון הוועדה הקרואה, שהזניחה את הטיפול בשכונה. משכונה מטופחת ומרכזית, שמכילה את האוכלוסיות החזקות בעיר, הפכה רמת-אשכול לשכונה המורכבת והמאתגרת ביותר בעיר, המתמודדת עם גורמי עבריינות ופשיעה רבים. אין פלא אפוא שהמוזיאון, שניצב כמבנה חדשני נוצף בשכונה, הוא אתגר משמעותי.

עד 1948 אופיינה האוכלוסייה הערבית בעיר במוביליות גיאוגרפית ותפקודית ניכרת. לאחר 1948 השתנו יחסי הכוחות, והאפשרות לשנות מעמד או מקום מגורים הפכה למורכבת יותר¹. התוצאה היא אוכלוסייה מובסת וחלשה מבחינה כלכלית וחברתית, שנותרה ללא מנהיגות עירונית. בזמן מבצע דני לכיבוש העיר ולאחריה, האוכלוסייה הושמה תחת ממשל צבאי ורוכזה בכפייה במעין מובלעות. היתה זו קהילה חלשה, שחיה בתנאים ירודים, תחת מגבלות ניידות קשות. צעירים רבים, חסרי השכלה או הכשרה מקצועית, נאלצו לעסוק בניקיון, בינוי ומלאכה, עבודות שההכנסה מהן נמוכה. העיר המעורבת לא הציעה למהגר הערבי מסלול התקדמות; נהפוך הוא. התנאים בכפרים שעברו תהליך של עיור היו טובים מהתנאים בעיר (Khamaisi, 2002)².

הקבוצות באוכלוסייה הערבית בלוד שונות זו מזו ביכולת ההשתלבות העירונית שלהן (ותיקים שנולדו כעירוניים, לעומת קבוצות שהגיעו בזמנים שונים מהכפרים), ולכן לא התגבשו עדיין לקהילה אחת עם אינטרסים משותפים. ניתן לזהות בקרב האוכלוסייה הערבית בלוד ריבוי של תתי-קבוצות, שאף שהן בעלות זהות בסיסית משותפת, הן עדיין אינן קשורות זו בזו. הדבר מעכב את האפשרות להוביל מאבק משותף להסרת החסמים העומדים בפני הקהילה המקומית, כמו איחוד רשימות פוליטיות לכנסת או לעיריות ותחרות על המיקום במועצת העירייה³.

¹ גונן וח'מאיסי, 1992

² ח'מאיסי, 2002

³ ח'מאיסי, 2008

תובנות המרוואיינים

אירועי מאי 2021

לאירועים היו השלכות רבות על טיב היחסים בין ערבים ויהודים במדינה בכלל, ובערים המעורבות בפרט. ניכר כי המשבר שליווה אותם הוסיף להדהד בעיר במשך חודשים ארוכים, העמיק את השסע בין הערבים ליהודים ועירער את המרקם העדין של יחסי העבודה והאמון ששררו בין הצדדים. הבסיס השביר ממילא לקיומה של חברה משותפת ויציבה - התפורר מחמת הפחד והחשדנות שהמהומות הותירה אחריהן.

סיכום ההתרחשות בלוד כפי שנחקרה על-ידי מבקר המדינה⁴ מלמד על ריבוי התקריות, הנזק הכספי בעקבות פגיעה ברכוש עירוני ופרטי ועוצמת ההתלקחות, על אף שארכה ימים אחדים.

במהלך אירועי מאי 2021 נופצו שמשות מוזיאון הפסיפס בלוד על-ידי ההמון הזועם, ככל הנראה בזמן הלוויית הצעיר מוסא חסונה. מוזיאון הפסיפס, שנבנה זמן קצר קודם לכן, שוכן בשכונת רמת-אשכול, שעיקר ההתפרעויות באירועי מאי התרחשו בה. אף שמשות בניין העירייה החדש בשכונה נופצו במהלך האירועים. למרות הדמיון בין שני המבנים הציבוריים, המוזיאון הוא מבנה תרבותי נטול פוליטיקה, ולכן, בין השאר, ההפתעה של המעורבים במוזיאון מהפגיעה בו היתה גדולה. ההבדל או שמא הדמיון בין שני המבנים עשויים לסייע להבנת הרקע והסיבות לפגיעה במוזיאון.

ניתוח האירועים מנקודת מבטם של התושבים, כפי שיוצג במסמך זה, מלמד על מעמדו של המוזיאון בעיר ומציע דרכי פעולה לשיפורו.

רקע

במאי 2021 התרחשו התנגשויות אלימות בין ערבים ויהודים במוקדים שונים ברחבי מדינה, על רקע התסיסה בירושלים (אירועי שיח' ג'ראח, אירועי יום ירושלים ועוד). האירועים הקשים ביותר התחוללו בירושלים ובערים מעורבות אחרות, ובהן לוד ועכו. באותם ימים אף נורו טילים מרצועת עזה לעבר מרכז הארץ וירושלים, וישראל הגיבה בתקיפה ברצועת עזה במסגרת מבצע "שומר החומות".

שבאיטה ומונטרסקו (2021) טוענים במאמרם כי אירועי מאי 2021 המחישו כיצד בעיר מעורבת רב המפריד על המשותף. לפי המאמר, הקשרים בין הקבוצות בעיר מעורבת רופפים, ופרימתם חשפה באופן דרמטי את קריסת מודל העיר המעורבת אל תוך סתירותיה הפנימיות – המעמדיות, האתניות והמרחביות. לטענתם, העיר המעורבת רגישה יותר ממרחבים אחרים לתנודותיהן של רוחות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, והיא התבלטה בהיותה אנומליה אמביוולנטית המעוררת תגובות מורכבות בשני הצדדים.

⁴ על-פי נתונים ממסמכי המשטרה, בעיבוד משרד מבקר המדינה. מתוך: "השיטור ואכיפת החוק בערים מעורבות באירועי שומר החומות ובעת שגרה, דו"ח ביקורת מיוחד - ערים מעורבות", מבקר המדינה, 2022.

סיכום אירועי מאי 2021 מנקודת מבטה של החברה היהודית

בערב יום ירושלים התקיימו בעיר כמה אירועים חגיגיים, אולם הצעדה המרכזית, שהתקיימה עד כה בכל שנה, בוטלה עקב המצב הבטחוני ומבצע "שומר חומות". התחושה בציבור היהודי לנוכח המתרחש הבטחוני ולאחר שהופצו תמונות וסרטונים מפיזור מצעד הדגלים בירושלים היתה קשה. מרואיינים תיארו את תחושתם באותו היום במלים "אנחנו כבר לא חופשיים במדינה שלנו". בשעות הערב המאוחרות, כשהופץ סרטון ובו נראו צעירים ערבים עולים על תורן באזור משולש הדתות, מורידים את דגל ישראל ומעלים במקומו את דגל פלסטין, העיר סערה. תושבים רבים סברו שאין להגיב על כך בשתיקה, והחלו להתקבץ סביב כיכר הפרחים בשכונת נווה-נוף, להניף דגלי ישראל ולשיר.

הצעירים הערבים שהיו מעורבים בהורדת דגל ישראל בשכונת רמת-אשכול הגיעו למוקד ההתקלות ובידיהם לפידים בוערים, אבנים ובקבוקי תבערה. בין הקבוצות החל עימות אלים. השכנים היהודים בבניינים הסמוכים ירדו לרחוב כדי להניס את הערבים ולמנוע מהם לפגוע בבתיהם. הנשים, שנשארו בבתיים, ניסו בלי הרף להשיג את המשטרה כדי זו תגיע ותמנע את ההתלקחות המסוכנת, אולם לא זכו למענה. כמה מאנשי הקבוצה היהודית ירו באוויר, לצורך הגנה עצמית, וכתוצאה מהירי נהרג תושב ערבי מהשכונה, שהיה חלק מהקבוצה הערבית שניסתה לפגוע בתושבים היהודים ובבתיהם. לאחר שדווח למשטרה על הרוג, הגיעו שוטרים ופיזרו את כולם.

למחרת בבוקר, התחושה בקרב רבים מהציבור היהודי היתה פחד עמוק. "הפחד הכי גדול שחוויתי בחיים שלי", "תחושה שאין שום גורם שיכול להגן עלינו" - ביטויים אלו ודומים להם חזרו בראיונות רבים. במהלך היום נעצרו כמה יהודים בחשד שהיו מעורבים בירי. כמה מתושבי השכונות שבהן השתוללו המהומות החליטו לעזוב את העיר עד יעבור זעם. רבים מהנותרים הסתגרו בבתיהם. בשעות אחר הצהריים של אותו היום נערכה הלווייתו של מוסא חסונה, שנהרג לילה קודם. מסע ההלוויה עבר ברחובה הראשי של לוד, וההמולה עוררה לחץ וחרדה בקרב היהודים. בערב התחדשו המהומות; זריקת אבנים, שריפת מכוניות ובזיזת בתים ריקים שתושביהם ברחו מהעיר.

כמה מתושבי העיר העידו בפלטפורמות שונות על תחושות פחד וסכנה שלא חוו מעולם. מאחר שהמשטרה לא עמדה בעומס הפניות למוקד ולא נערכה לתת מענה לרוב האירועים, חשו רבים שהם חסרי הגנה. "הרגשנו שאין לנו על מי לסמוך", חזרו ואמרו כמה מהמרואיינים למחקר. בימים הבאים נרצח תושב העיר, יהודי, כשאבנים נזרקו על רכבו מגשר. "הרצח של יגאל יהושע, שאותו הכרתי, היה מבחינתי קו השבר, הנקודה שממנה שום דבר לא יחזור להיות מה שהיה", אמרה אחת המרואיינות בדמעות. אחרים סיפרו כי ראו מחלונות ביתם שכנים שפוגעים במכוניותיהם וברכוש חיצוני אחר.

בימים הבאים החלה התארגנות אזרחית של קבוצת יהודים שחשו כי הופקרו לגורלם. חמ"ל מתנדבים שהגיעו מהעיר ומכל רחבי הארץ נפתח כדי לסייע בשיקום הבתים, לשנע מצרכים ממקומות שונים בעיר, לשמור על הבתים ולהגן על הרחובות מפני התפרעויות נוספות. החמ"ל שימש תחליף לרשויות המדינה, שכשלו בתכלול המצב ובדאגה לצרכים הבסיסיים של אזרחים שלא היו מסוגלים לצאת מביתם.

האזעקות נשמעו בכל רחבי העיר, אולם המהומות התרחשו בשכונות רמת-אשכול, גני-אביב ונווה-נוף. תושבים מצאו עצמם במקלטים או בחדרי מדרגות לצד שכניהם הערבים. לאחר כמה ימים נכנסו כוחות גדולים של משטרה ושב"כ לעיר, וההתלקחות שככה.

רבים מקרב המרואיינים למחקר העידו כי אירועי מאי 2021 היו משבר משמעותי עבורם. היו שדיברו על "החלום ושב"כ" ביחס לחיים לצד ערבים בעיר. בעיני רבים, התנהגות השכנים הערבים נחווה כבגידה. תחושת הפחד המשיכה לנהל את חייהם של רבים מתושבי העיר במשך ימים רבים. הרחובות היו שוממים, האזורים המסחריים היו ריקים, והחרם שהטילו שני הצדדים אלה על עסקיהם של אלה הביא לפגיעה חמורה בכלכלת העיר. גם מרואיינים שהכירו באפליה שתושבי העיר הערבים סובלים ממנה העידו שהם אינם מצליחים להכיל את מה שהיה והדגישו כי תנאי החיים הקשים אינם בבחינת לגיטימציה לאלומות שהשתוללה בעיר.

סיכום אירועי מאי 2021 מנקודת מבטה של החברה הערבית

אמונם של אזרחי לוד הערבים ברשויות המדינה וביכולתן לספק להם הגנה כמעט שהתפוגג בעקבות המהומות. כתוצאה מאי-האמון ההדדי, גברה ההסתגרות של כל קבוצה בתוך עצמה, ואזרחים רבים חשו העדר של ביטחון אישי ואי-אמון בבני הקבוצה האחרת.

השיח התקשורתי והאקדמי סביב אירועי מאי 2021 מתמקד בהקשר של הסכסוך האתנו-לאומי הישראלי-פלסטיני ובזליגתו לערים המעורבות בישראל, או לחלופין בדפוסי האפליה המבנית ובדחיקת המרחבית של המיעוט הפלסטיני ערבי. ואולם, יש כמה פרספקטיבות להבנת אירועי מאי והגורמים שהובילו להם בעיר מעורבת כמו לוד.

שטרן (2021) מתמקד בתהליכי "השילוב המרובד". לפי פרספקטיבה זו, תהליכים כלכליים, פוליטיים ומרחביים שהתרחשו בשני העשורים האחרונים - בעיקר שינויים מבניים בכלכלה הישראלית ובשוק העבודה והגירה פנימית גוברת של פלסטינים אזרחי ישראל לערים עם רוב יהודי - יצרו תנאים לתסיסה מתמדת בין יהודים לערבים בפריפריה החברתית של ישראל. לטענתו, תהליכים אלו עירערו את דפוסי ההפרדה הבין-קהילתיים והביאו לניעות כלכלית-חברתית מותנית של האזרחים הערבים, לצד חיכוך גובר עם אוכלוסיות יהודיות בפריפריה הישראלית.

פרספקטיבה אחרת מתמקדת באתנו-ג'נטריפיקציה בערים המעורבות (שמריהו-ישורון, 2021), המשקפת את המתחים המעמדיים והאתנו-לאומיים בין ערבים ליהודים, מתחים שנחשפו ביתר שאת באירועי מאי 2021 והוסתרו היטב תחת שיח הדו-קיום. דוגמה למתחים האלה ניתן למצוא בדברים של אחד הצעירים שרואינו למחקר: "אנחנו כל השנים מקבלים כל הזמן על הראש, עכשיו תנו לנו את הזמן להתפרק".

ג'נטריפיקציה היא הגירת מעמד הביניים למרכזי ערים מוחלשות, מה שגורם לשינוי מתמשך של אופי המקום, הגדלת הפערים המעמדיים והאתנו-לאומיים בו ודחיקת מיעוטים וקבוצות ממנו. אתנו-ג'נטריפיקציה מוסיפה את להקשר הכלכלי-מעמדי את ההקשר הגזעי והאתנו-לאומי.

מרואיינים אחרים דיברו על משבר אמון במשטרה וכעס על ההנהגה הערבית, שנמנעה מלהתערב או לגנות את ההתרחשויות. "אני שואלת את עצמי מאז, איך יכול להיות שאין אף אחד מבכירי החברה הערבית שיצא לגנות את האלימות שהיתה כאן", אמרה אחת המרואיינות, והיא אינה היחידה. אחרים תהו "אם יש סיכוי למועד ב' לאירועים", "האם יש בכלל סיכוי לחיות ביחד", תהו על משקל המימד הלאומי והדתי בקרב החברה הערבית באירועים ושאלו "אם יש שינוי בתפיסה ובגישה של החברה הערבית בעיר כלפי החברה היהודית".

כידוע, רובם הגדול של תושבי העיר הערבים הם שומרי חוק, ולא לקחו חלק באלימות הלאומנית. ואולם, למרות שרק מיעוט מהם השתתפו במהומות, אלה שינו ממש את מציאות החיים בלוד (ובישראל בכלל)⁵.

⁵ "סכנה מבית: האתגר האסטרטגי. ניתוח פרעות מאי 2021", תנועת ישראל שלי, 2022.

פרספקטיבה נוספת בוחנת את ההקשר הלאומי הרחב. מהומות עירוניות אינן מנותקות מההקשר הלאומי הרחב; הן מבטאות אפליה מבנית מתמשכת, ולרוב הן מתרחשות בעקבות אירוע סימבולי שקשור אליה, כמו במקרה רציחתו של ג'ורג' פלויד על-ידי שוטרים לבנים בארה"ב (שני, 2021) (ה"ש). בהתאם לכך, מהומות עירוניות מבטאות מציאות מקומית שקשורה באופן הדוק לתחושות אפליה וקיפוח, ליחסי הכוחות המקומיים, להרכב האתנו-מעמדי של המרחב, לתגובת המשטרה והשלטון המקומי ועוד.

כאמור, המקומי אינו מנותק מהלאומי. אי-אפשר להבין את תהליכי הג'נטריפיקציה והגטואיזציה של שכונות ערביות בלי להבין את המתחים בין השאיפה לשליטה יהודית במרחב ובין כוחות שוק שמניעים מוביליות חברתית שלילית. רבים מבני החברה הערבית טוענים שלא ניתן להתעלם מההתרחשויות באל-אקצא ובשיח' ג'ראח, שהציתו את המחאה, או מדגלי פלסטין ומהקריאות הלאומיות שליוו את המחאה ואת האלימות. יש לנסות להכיר בהקשרים כפי שתוארו לעיל.

"מה שהתרחש במאי 2021 הוא אירוע מכוון בתולדות העיר לוד מאז מלחמת 1948". כך אמרו, בגרסאות שונות, רבים מהמרוואיינים שחוו את האירועים. תושביה הערבים של העיר שלקחו חלק במחקר מתארים את האירועים כימי מלחמה של ממש. הפחד היה בכל בית. "אנחנו מפחדים לצאת מהבית, אני סוגרת את הדלתות במפתח כדי שהילדים לא ייצאו". בהתייחס למבצע שומר החומות דיברו המרוואיינים על כך שלרבים מהערבים החיים בלוד קרובי משפחה מדרגה ראשונה בעזה או בגדה המערבית, והקשר איתם במהלך ימי הלחימה נשמר. הסיפורים שהם שיתפו בהם היו קשים מנשוא.

מבחינת המרוואיינים הערבים במחקר, ה"רצח" של הצעיר מוסה חסונה (שנהרג במהלך העימותים בין יהודים לערבים בלילה הראשון של המאורעות, אז בוצע ירי מכלי נשק אזרחי של אחד מהתושבים היהודים) היה נקודת המפנה. המטען שהכביד על כתפיהם במשך שנים התפוצץ בפניה של העיר. בעיניהם, מקרי האלימות והפגיעה במרחב הציבורי היו אקט מחאה חריף על המתרחש בעיר ביומיום ועל ההשתלטות של קבוצת "הגרעין התורני" (קבוצה של משפחות מהחברה הדתית-לאומית שהתיישבו בלוד במהלך העשורים האחרונים) על העיר ועל חייהם. כפי שתיארו זאת כמה מהמרוואיינים, "אלה האנשים עם הכיפה שהשתלטו על הכל".

כמה מהמרוואיינים שהיו עדים למהומות וניסו להיות בצד המרגיע והמפייס הבינו את כאבם של הצעירים ברחובות ואת הרצון לצעוק ולהשמיע קול שנחנק במשך שנים.

חויית המאוימות בקרב החברה הערבית הגיעה עד מהרה לשיאה. הקריאה לאזרחיה היהודים של ישראל לבוא ולשמור על יהודי לוד העצימה את תחושת אי-השוויון של הערבים, מעידים מרוואייני המחקר. במקום לדבר עם הצעירים, שרובם חסרי מעש, ללא מסגרת קבועה של עבודה או לימודים, ולסייע להם למצוא את מקומם, בייחוד בתקופה של משבר - הקריאות מהצד היהודי נשמעו באוזניהם בבחינת "נבוא ונראה להם מי בעל הבית".

רבים מהנשאלים דיברו על חוויה מכוונת נוספת. במשך שנים סבלה החברה הערבית בלוד מנתק בין תתי-הקבוצות בה, על רקע הגעתן לעיר בתקופות שונות (פער בתפיסת ה"לודאיות"). מאורעות מאי 2021 יצרו תחושת שותפות חדשה. "ששנים לא הצליחה לקרות בעיר. ההבנה שלנו כערבים בעיר יש רק אחד את השני העצימה מאוד את האחווה", אמרו כמה מן המרוואיינים. ויחד עם זאת, לאחר שוך המהומות, נטו הדוברים הערבים לעסוק בנושאים אחרים, כפי שנכחנו במהלך המחקר. העיר חזרה לשגרה הקשה שלה. לוד עדיין מדממת מהאלימות המשתוללת ברחובותיה, והמציאות הנוראה הזו חזקה יותר מההתלקחות של מאי 2021, קשה ככל שהיתה.

מוזיאון הפסיפס

המרואיינים היהודים, לעומת זאת, לא התייחסו להליך תכנון המוזיאון או לשלבי הבנייה שלו, אף שגם הם הצהירו שלא היו שותפים להם. כך או כך, הדבר לא העסיק אותם בחיי היומיום. "זה לא לידינו", "זה לא הפריע לנו", אמרו כמה מהמרואיינים, ויש שהביעו צער והזדהות עם התושבים הערבים החשים מודרים מהמוזיאון.

המרואיינים היהודים בחרו להתייחס להיבטים התפיסתיים; "מה זה עושה לי ולעיר שיש כאן מוזיאון עם פסיפס כל-כך ייחודי". הם תיארו תחושות של "גאוות יחידה", "חיבור להיסטוריה של העיר", ואחד מהם אמר: "פעם ראשונה שיש לי למה להזמין אורחים שמגיעים מחוץ לעיר".

למרות ההיכרות הדלה של רוב המרואיינים עם המוזיאון, בין אם בגלל העדר עניין ובין אם בשל רגשות שליליים סביב הקמתו, ביקשנו מהם לומר כיצד, לדעתם, אפשר לשפר את התקשורת של המוזיאון עם תושבי העיר. האם יש אפשרות למנף את החגיגות שכמה מהם העידו עליה לנוכח פתיחת המוזיאון למעשים שישיעו לטווח ארוך?

התשובות שקיבלנו נעו על מנעד רחב שבין האפשרויות להפיק פעילויות נוספות במסגרת המוזיאון לבין העתקה והרחבה של אירועים במוזיאון לפרויקטים אחרים.

כך, למשל, מרואיינים משכונת רמת-אשכול המתחדשת, שבימים אלה מתוכננים סביבה פרויקטים תיירותיים חדשים, הביעו את השאיפה ש"הפעם לא נראה את הטרקטור מגיע בבוקר ונדע בפעם הראשונה שבונים מקום חדש". אחרים תהו, "האם ילדי יגיעו למוזיאון במסגרת בית-הספר או המתנ"ס?", והביעו רצון להיות שותפים במתרחש במוזיאון.

כדי להמשיך להעמיק בהבנת היחסים בין המוזיאון לעיר, אנו ממליצים להמשיך את המיפוי בדרכים הבאות:

- שאלון אינטרנטי מורחב לתושבי העיר שביקרו במוזיאון.
- אירוע שולחנות עגולים סביב הנושאים שהוגדרו בליבת הקשר בין המוזיאון לתושבים.
- הקמת ועדת היגוי של תושבים מקבוצות שונות, שתלווה את הצוות המקצועי של המוזיאון ותפעל עימו.

המרואיינים הערבים למחקר היטיבו לתאר את הפרדוקס הגלום במוזיאון: מהלך של פיתוח עירוני שהוביל לפתיחת מרכז ייחודי המושך אליו קהל מחוץ לעיר, אך יחד עם זאת, מקום שמעורר ניכור ותחושה של חוסר שייכות. "יש מקום בעיר שמגיעים אליו מבחוץ, ואני לא מרגיש בנוח להיות בו"; "המקום שייך להם ולא לי", כך אמרו מרואיינים ערבים רבים. אחרים הסבירו כי במשך כל שנות ההקמה של המקום באזור, שבו מתגוררות בעיקר משפחות ערביות, לא התקיים שיח על "מה הולך להיות כאן ולמה". או כדבריו של אחד התושבים הגר סמוך למוזיאון: "המקום שייך לנו התושבים, ולא להם".

במהלך שנות הבנייה הממושכות לא היתה כל התייחסות של המוזיאון או העירייה לסבלם של התושבים כתוצאה מכך או לפגיעה באיכות חייהם בשל סגירת כבישים מרכזיים בעטיה של הבנייה. התוצאה הסופית - מבנה מכובד הצמוד לשכונה מוזנחת ולא מפותחת - זועקת לעין ומחמירה את תחושת התסכול שהיתה קיימת גם לפני הבנייה. "עם כל הכסף של המוזיאון כבר היה אפשר לתקן לנו את השכונה", אמרו כמה מן המרואיינים. גם כיום סובלים שכניו הערבים של המוזיאון מבעיות חניה ועומס על מערכת הביוב הישנה - אולם תלונותיהם לא זכו לכל התייחסות. הקשר בין הקושי המתואר לעיל לבין פגיעה במוזיאון בזמן מאורעות מאי, למרות האי-לגיטימציה המובנת מאליה שלה, עולה מאליה.

מעגלי הרחבה

השיח עם המרואיינים הרחיק לא פעם מסוגיית המוזיאון והתפרש לשאלות רחבות יותר, העוסקות במעגלי השפעה נוספים שדרכם אפשר לבחון את הקשר של התושבים עם המוזיאון או את דעתם על תחומים שונים בעיר. בחרנו להרחיב את השיח משום שהקשר של התושבים עם המוזיאון יכול להיבחן דרך פריזמות שונות, כמו זהות אישית, השכונה והסביבה והשותפות שנעשה בעיר. הפריזמות הללו הורחבו במהלך השיחות עם המרואיינים להקשרים נוספים שעולים מחיי היומיום שלהם.

מעגל הזהות האישית

ההבדל העמוק בין צעירים למבוגרים בחברה הערבית בא לידי ביטוי, בין השאר, ביחסם של המרואיינים הערבים ללוד. המרואיינים המבוגרים תיארו תחושת בעלות על המקום: "זאת העיר שלי"; "אין לי מקום אחר"; "לא אעבור מכאן גם אם אשאר ברחוב"; "נולדתי כאן ואמות כאן". רבים מהמרואיינים הצעירים, לעומת זאת, הצהירו שהיו שוקלים לעבור למקום אחר, אם היה מציע אפשרויות פרנסה רבות יותר.

המרואיינים היהודים ילידי העיר דיברו על החיבור העמוק שלהם לעיר; "בסוף זה הבית שלי". רבים מהם הביעו תחושת שייכות כה גדולה, עד שלא מצאו מלים להסביר אותה; "תחושת הלב". למרות זאת, כאשר נשאלו אם בעיר שוררת, לדעתם, גאוות יחידה של הזהות הלודאית המשותפת לכולם, הם אמרו בצער שהיא אינה קיימת.

התייחסות נוספת היתה לתיוגים ולהכללות. כידוע, הנראות מייצרת סטיגמה בכל מקום, אך בהיבט העירוני, המראה מתייג את האדם כשייך לקבוצה מסוימת בלוד. כמה מהמרואיינים הודו כי היו שמחים לפרוץ את הזהות הסטיגמטית שהוצמדה להם. מרואיינים אחרים היו שמחים להרגיש בנוח להגיד בקול מהי הזהות שהם מרגישים שייכים אליה, למשל "אני חילוני", או "אני מהגרעין התורני", בלי שייאלצו להתנצל.

מעגל הזהות האישית

מעגל המרחב השכונתי

מעגל מארג החיים העירוני

מעגל שותפות תושבים והעירייה

מעגל בין עירוני-ערים מעורבות

מעגל המרחב השכונתי והמפגש בין קבוצות אוכלוסייה שונות שחיות יחד

תובנה משמעותית נוספת שעלתה מהשיחות עם המרואיינים היא הצורך לחדד את הגדרתה של קהילה בעיר. זכרונות העבר שהמרואיינים שיתפו בהם, על אכילת אבטיח עם כל השכנים בכניסה לבלוק, הם זיכרון מתוק, אך גם לדעת המרואיינים, הם מייצגים מציאות שאינה רלבנטית כיום. כלומר, השאיפה אינה לחזור לשכונתיות ולקהילתיות של פעם, אלא לחשוב יחד עם התושבים מה הם רוצים שיקרה היום. "מי שחולם לחזור למה שהיה פעם לא מבין את המציאות", אמרו כמה מהמרואיינים. יש לשאול אותם למה הם מצפים. מה יחזיר להם את תחושת ההזדהות עם המקום שבו הם גרים. כמה מהמרואיינים אף הציעו לחשוב על קהילתיות סביב נושא משותף, כמו בתי-ספר או מחסור בפארק ציבורי.

השאלה הבאה שנשאלה בהקשר זה נגעה להנהגה השכונתית - האם צריכה להיות, איך ומי. התשובות היו מגוונות. כמה מהמרואיינים סיפרו על מחסור בהנהגה או בגוף שייצג את התושבים ואת צרכיהם, אולם שיתפו בחשש שתקום הנהגה שאינה מייצגת את כל הקולות. הדברים מעניקים פתח נוסף להבנה של המורכבות וההזדמנות שיש בשכונות הטרוגניות במיוחד. גם המרואיינים הערבים תיארו שינוי תפיסתי: מחיים בחמולה לחיים בשכונה; מהסתמכות על המשפחה לצורכי סיוע או הגנה, שהיתה מקובלת בעבר, ליכולת להרחיב את מעגל התמיכה דרך יצירת קשרים עם חברים ושכנים. התחום הקהילתי בחברה הערבית עדיין בחיתוליו. ניתן למנף את הצורך בהשתייכות לקבוצה/קהילה כמפתח להעצמה וחיזוק של המרכיב האזרחי והחברתי הערבי בחברה הערבית בלוד.

המרואיינים הערבים מיעטו להתייחס לזהות השכונתית, כיוון שבמקרה שלהם, המגורים בשכונה מסוימת נגזרים לרוב מסיבות היסטוריות או משפחתיות, ואינם תוצאה של בחירה. התייחסותם למגורים בשכונה נגעה לאתגרים היומיומיים: מחסור בשירותים בשכונה וההכרח לצאת ממנה. היתרון של החיים בעיר, "במרחק הליכה" משירותים רבים, לא בא לידי ביטוי בדבריהם. נוסף לכך, כל יציאה מהשכונה מאתגרת, בגלל מחסור חמור בתחבורה ציבורית וכבישים תקולים.

המרואיינים היהודים חיברו בין הזהות השכונתית לזהות הקהילתית, והסבירו כי בעבר היתה ההזדהות החברתית מבוססת שכונה, וכיום היא מבוססת קהילה. המרואיינים נשאלו על ההבדל בין שכונה שהיא קהילה לבין קהילה הומוגנית. אלו שהתייחסו לשאלה טענו כי מדובר בשיח שהביאו קהילות חדשות שנכנסו לעיר והתגבשו עד מהרה סביב מכנה משותף; "אנשים שדומים אחד לשני". העיסוק בקהילתיות וההשקעה בה, אמרו, מדירים מהשיח העירוני הקהילתי הכולל את מי שאינם חלק מקהילה מסוימת או שאינם מעוניינים להשתייך לקהילה ספציפית; "אם אין לי קהילה, כאילו אין לי מה לחפש כאן". הווה אומר, הקהילה העירונית הפכה לא פעם לקהילה סגורה, וזו החליפה את העבודה הקהילתית של העירייה בשכונות.

מרואיינים ותיקים, האוחזים בפרספקטיבה רחבה על הנעשה בתחומים החברתיים בעיר, טענו כי הבעיה המרכזית היא שאין גוף עירוני שמאגד את כל תחומי העיסוק בנושא הקהילה. התחום מבוזר בין ארגונים שונים ומחלקות שונות בעירייה, ולכן השפעתו זניחה. ההשפעה האפקטיבית של המרחב השכונתי נמדדת, בעיני מרואיינים רבים, בתחושת הקהילתיות; האם יש מי שחושב עלי, האם יש מי שדואג לי, האם אני חושב גם על מישהו אחר.

הקשרים בין החברה היהודית לחברה הערבית

האתגר המשמעותי של העיר - "איך חיים בלוד ביחד" - עלה במהלך הראיונות באופן ישיר ובעקיפין, סביב נושאים אחרים. מרואיינים רבים חיברו בין סוגיית היחסים בין הקבוצות להתנהלות יומיומית או עירונית בתחומים שונים. הדבר מעיד על ההשפעה הרבה שיש לתפיסה או לתחושה של חיים משותפים על שאר מרכיבי החיים. יש לציין שהבדל מהותי נצפה בין המרואיינים הערבים לאלה היהודים בהקשר זה. המרואיינים היהודים היו מרוכזים בשאלה "איך ממשיכים מכאן", או "מה צריך לקרות עכשיו"; המרואיינים הערבים לא תמיד בחרו להתייחס לנושא כאל סוגיה מרכזית אם לא נשאלו על כך ישירות. ביטוי לכך ניתן לראות בהתייחסות לאירועי מאי 2021: בעוד שמרואיינים ערבים תיארו את המהומות כאירוע חולף שיש לחדול מהשיח סביבו ("בסוף הכל יסתדר, זה משמייים"), המרואיינים היהודים אמרו שהאירוע, מבחינתם, לא תם. "איך אפשר להמשיך הלאה כרגיל אחרי כל מה שקרה כאן", אמרה אחת המרואיינות. לדבריה, היא מרגישה שהיא חיה את מה שהתרחש בעיר במאי 2021 עד היום. זהו היבט מהותי של הלך הרוח בעיר, שיכול להסביר את התגובות השונות של כל קהילה לאירועים ואת הקונפליקטים והאמירות שבאים לידי ביטוי במרחב הציבורי העירוני עד היום.

כשנשאלו המרואיינים היהודים על תחושת הקונפליקט המתמשך והמחמיר כפי שתיארו אותו, ענו רבים כי "המצב לא יחזור להיות כמו שהיה פעם"; "אנחנו עדיין בטראומה"; "אי-אפשר לוותר על השלבים הבסיסיים של החזרת האמון". היו מרואיינים, משתי החברות, שטענו שהתחושות הללו מייצרות לעתים גם מתח לא בריא: כל אירוע נחשב לאומני, כל אמירה מוצאת מההקשר שבו נאמרה ומצטיירת כהסתה. המרואיינים הצביעו על חרפת ההתנהגות הלעומתית, ש"מחפשת" את הצד השני.

מרביתם דיברו על ציפייה מהדרגים הגבוהים להוביל ל"סיום האירוע". מהמשטרה הם מצפים להגברת תחושת החוק, הגבולות והסדר הציבורי, ומהמנהיגות הפוליטית להוביל חזון ואסטרטגיית פעולה לצמצום החיכוך ומניעתה של הישנות המאורעות.

המרואיינים הערבים הביעו תסכול רב מכך שהזעקה על מצב האלימות בחברה הערבית נשמעת רק כאשר גם האוכלוסייה היהודית נפגעת. מרואיינים יהודים התייחסו לכך וסיפרו שכאשר הם שומעים על מקרי אלימות בבת-ספר ערביים, הם מבינים שלא ניתן להמשיך להתעלם מכך וכי אין לצפות שהחברה הערבית תפתור את הבעיות הללו לבדה.

עם זאת, המרואיינים, הן הערבים והן היהודים, התלוננו על כך ש"יש יותר דיבור על הנושא מאשר עשייה שתקדם את תיקונו". רבים מהם אמרו שהיו שמחים להשתתף במפגשי הידברות בין יהודים לערבים; "אף אחד לא רוצה מלחמה, מי רוצה לוותר על החיים של הילדים שלו?". הם היו שמחים לו נמצאו מקומות המאפשרים מפגש כן ואמיתי, שבו כל אחד יכול להביע את דעתו תוך כבוד לאחר. רבים מהם הביעו כמיהה שמערכת החינוך הציבורית תעסוק בנושא ברמות שונות, ולא תתעלם ממנו כפי שהיא נוהגת היום.

ההסכמה להכיר בזרותו של הצד האחר, שהיא אולי תולדה עקיפה של מאורעות מאי, היא הזדמנות לשיח משמעותי ובשל יותר בסוגיית הדו-קיום בעיר המעורבת.

המרואיינים הערבים תיארו את הדחייה שהם חשים מצד התושבים היהודים; "אנחנו מעוניינים בשיח ובהיכרות, אך הם לא מעוניינים בנו". אחרים תיארו תחושות של איום קיומי אל מול קבוצות המעוניינות לשנות את מאזן החיים המשותפים בעיר. כאשר נשאלו המרואיינים הערבים ממי הם מצפים לשנות את המצב, הם ענו שאמנם יש להפריד בין האפליה והדחייה שהם חשים מכלל מוסדות המדינה מעצם היותם מיעוט לבין מצבם בעיר, אבל אין ספק שקיומם כמיעוט מחריף את תחושת האפליה שלהם. לדעתם, הרשות המקומית צריכה לקדם שוויוניות ואווירה חיובית בין שתי החברות, היהודית והערבית.

מעגל מארג החיים העירוני והעיסוק בסוגיות ליבה

השאלה "מהן הסוגיות המרכזיות שנמצאות על סדר היום מבחינתך" הוצגה בפני המרואיינים הערבים כשאלה פתוחה. אף ששיעורנו שמאורעות מאי ישליכו על הסוגיות המרכזיות שמעסיקות את החברה הערבית בלוד, רוב המרואיינים לא התייחסו למאורעות כלל. הסוגיות המרכזיות שהעלו עסקו בתנאי החיים היומיומיים: דיור, פרנסה, חינוך והפשיעה בחברה הערבית. תחושות של "הישרדות" ו"מחנק נפשי" עלו כמאפיינים של המצב בעיר כיום.

המרואיינים היהודים, לעומת זאת, מיעטו להתמקד בסוגיות ספציפיות, והודו כי אירועי מאי מעסיקים אותם בהיבטים שונים ברמה היומיומית, גם כשהתייחסו לסוגיות חברתיות אחרות. מרואיינים יהודים שהצהירו כי סוגיית החיים המשותפים לא העסיקה אותם או לא תפסה מקום מרכזי בחייהם - הודו כי עקב המאורעות במאי 2021, הם אינם יכולים להימנע מהבעת דעה על המצב ואף לנקוט מעורבות פעילה לשינויו.

סוגיות מרכזיות בחיי היומיום שעלו מצד המרואיינים הערבים

• האלימות והפשיעה

מקרי האלימות הרבים, שיעור הנרצחים הגבוה, החשש היומיומי מירי תועה או מעורבות ללא בחירה בסכסוך בין חמולות - כל אלה הופכים את תחושת הביטחון האישי הרעועה או הלא-קיימת לסוגיה מרכזית בחיי הערבים בעיר לוד. הללו משליכים באופן בלתי נמנע על כל מאפייני החיים, והופכים אותם לבלתי נסבלים. הסיבות למצב, על-פי המרואיינים:

- ההזנחה המתמשכת של החברה הערבית בלוד, בייחוד בהשוואה לשכונות שמוצהרות כיהודיות.

- מצב כלכלי קשה שמתרחב כל העת. משפחות שהן דור שני לעוני.

- מערכת חינוך ממוצעת עד לא מתפקדת, בייחוד בהיבט של החינוך הלא-פורמלי.

- משבר זהות בקרב הצעירים; "לחיות בעיר כשאתה לא יודע מי אתה, ואתה לא יכול לדבר על זה".

- הזנחה מתמשכת מצד המשטרה והממשלה.

• מערכת החינוך הערבית העירונית

החינוך נחשב בעיני המרואיינים הערבים מפתח להצלחה בחיים, ואכן עלה בכל הראיונות כאתגר מרכזי בעיר. החינוך, כך אמרו המרואיינים, הוא הזדמנות למוביליות חברתית. יחד עם זאת, רוב המרואיינים תיארו את מערכת החינוך הממלכתית כמורכבת/כושלת/לא מטופחת/לא מתפקדת. הגיוון של המרואיינים איפשר להציף זוויות שונות:

- מענים גנריים לתלמידים בלי דיפרנציאציה כמתבקש.

- מחסור עמוק במענים רגשים וטיפוליים, עד העדר מענה בכלל.

- פער גדול בממוצעי הציונים בהשוואה לתלמידים היהודים בעיר ובאזור בכלל.

- העדר טיפוח מנהיגות, מעורבת חברתית והובלה.

- ניכור של רבים מהמורים כלפי תלמידיהם.

האמירות בנוגע לחינוך הלא-פורמלי היו חריפות יותר: "רוב הילדים נמצאים ברחובות";

"יש מקומות שאין בהם שום מסגרת"; "מענים

לא איכותיים". ההשלכות הישירות של המצב

הן הידרדרות של בני נוער לגבולות האפורים של

הפשיעה, שם, כפי שהעידו כמה מרואיינים,

"יש מי שמתייחס אליהם".

• משבר הדיור

בניגוד לתפיסה הרווחת, שלפיה עיקרו של משבר הדיור בחברה הערבית בעיר הוא סוגיות הריסות הבתים והסדרת השכונות הערביות, המרואיינים התייחסו למשבר הדיור באופן כללי: אי-היכולת שלהם או של ילדיהם לקנות בית. כולם התייחסו לכך שאין זו בעיה המיוחדת ללוד, אך הדגישו כי היותה של לוד עיר מעורבת מייצרת אתגרים נוספים, למשל אי-מכירת דירות לציבור הערבי ויוזמות בינוי שאינן מיועדות או אינן מתאימות לתושבים הערבים.

מעגל שותפות תושבים-עירייה

מערכת היחסים בין התושב לעירייה מרובת מרכיבים. המרואיינים התבקשו להתייחס למידת השותפות שהם חשים בנעשה בעיר. רובם הצהירו כי היו רוצים להיות שותפים יותר. למרות התחושות המורכבות שהם הביעו ביחס למצב וכלפי העיר, לא נתקלנו באדישות. רבים מהמרואיינים ציינו את הצורך בבניית תשתיות להתארגנות אזרחית. ייתכן שהתשתיות הללו צריכות להיות מותאמות לצרכים שונים או לקבוצות אוכלוסייה שונות. אמנם יש מעט תשתיות קיימות, אך הן נחשבות ל"קליקות", או "מועדונים סגורים". המרואיינים הביעו תקווה "שהעיר תחזור להיות כמו פעם", ופירטו: שלא כל מי שחזק עוזב, אלא שמי שיש לו מה לתרום, נשאר ומשפיע. הדרך לעשות זאת, הציעו, היא הענקת מקום ליוזמות ולפעולות של תושבים, תוך דגש על הפרדת הפוליטיקה מהעשייה החברתית האזרחית. רבים מהמרואיינים אמרו בצער כי פעילות חברתית בלוד נחשבת כיום כאיום פוליטי על גורם זה או אחר; "אין הבנה שעשייה היא בעצם לקיחת אחריות של אנשים על העיר שלהם". יחד עם זאת, כדי לאפשר לתהליכים אלו להתפתח ולהתרחב, יש להכשיר את נותני השירותים ואלו שבאים במגע עם היוזמות לעבוד עם תושבים פעילים באופן משתף ואפקטיבי.

המרואיינים היהודים הפרידו בין מהות השותפות ("האם היא קיימת", "האם היא חשובה לעירייה") לבין ביטוייה הפרקטי ("את מי משתפים", "איך משתפים"). הם הצביעו על שינויים גדולים שמתרחשים בעיר בשנים האחרונות, בעיקר בהיבטים הפיזיים; "העיר נמצאת בתנופת פיתוח". יחד עם זאת, רובם מרגישים כי התהליכים הללו מובלים ללא שיתוף המנהיגות הפורמלית והלא-פורמלית של התושבים, וגם לא של ארגונים הפועלים בעיר שנים רבות; "אם העיר שלנו עתידה להיראות אחרת ולהתנהל באופן שונה מזה שקיים כעת, ראוי שניתן את הדעת בתור אלו שיגורו בה גם בעתיד". הדברים נאמרו בהתייחס להתחדשות העירונית האינטנסיבית שעתידה לשנות את המרקם העירוני הוותיק, וכן לגבי הבנייה החדשה, שמשנה את האיזון בין חדש לישן, בין שכונות מעורבות לאלו שאינן, בין ותיקים למשפחות חדשות ועוד. הדברים נאמרו על-ידי המרואיינים מתוך הערכה לפיתוח המתרחש בעיר, אך גם מתוך חשש עמוק; "אני רואה את כל המנופים ומתרגש, אבל גם חושש מכך שהעיר עוד לא מספיק בשלה לשינויים האלה". המרואיינים הערבים טענו שהשינוי הצפוי אינו לוקח בחשבון את צרכיהם ואת הרצונות שלהם כמיעוט בתוך עיר יהודית.

המרואיינים התייחסו לאופן שבו העירייה משתפת את הציבור. רבים מהם הצביעו על כך שהגורמים השונים

נוטים לפרסם רק את סוף התהליך, "גזירת הסרט". פרויקטים רבים נחשפים רק לאחר שבוצעו, וזאת במקום להיעזר בהמלצות הציבור כבר בשלב התכנון. "אנחנו חיים פה כל-כך הרבה שנים, מה שיש לנו להגיד רק יעזור לעירייה", אמרו רבים מהם. כיוון שאין בנמצא מנגנונים מסודרים של שיתוף ציבור במרבית התחומים, קהילות/קבוצות שונות נאלצות לייצר דרכים עקיפות כדי להציף את צרכיהן בפני המערכות השונות. כתוצאה מכך נוצרים מאבקי כוחות, ולעתים קרובות קבוצות יוצאות מהמשחק כי הן אינן יודעות כיצד לפעול בזירה העירונית.

החברה הערבית מרגישה ביתר שאת את חסם השותפות בנעשה בעיר. התפיסה הבסיסית של תושב ערבי בלוד היא שהכל קשור לעירייה. רבים מהם אינם מפרידים בין הגורמים השונים או בין המגזר הציבורי לסקטור האזרחי. זו הסיבה לכך שתחושת חוסר השיתוף העמוקה והכוללנית ניכרת בקרב החברה הערבית יותר מאשר בחברה היהודית בעיר. המרואיינים תיארו פער עצום בין מה שהם שומעים שהעירייה עושה עבור החברה הערבית לבין מה שהם רואים או מרגישים שקיים בשטח. המרואיינים מנו כמה סוגים של חוסר תפקוד ואפליה מצד העירייה בנוגע לאתגרים של החברה הערבית: השקעה נמוכה בפדגוגיה ובאקלים החברתי בתוך מערכת החינוך; מחסור בפיתוח התשתיות ובטיפול בכלוך ובמפגעים אחרים; תת-תקצוב של אירועי תרבות; ומחסור במענים לצרכים קהילתיים שונים. מרואיינים רבים הביעו כעס לנוכח העדר השקיפות בחלוקת המשאבים ומכך שהרבה מהמידע המפורסם אינו מתורגם לשפה הערבית, מה שמייצר תחושת הסתרה. תחושת הקיפוח שוררת בקרב הציבור הערבי בעיר בהקשרים רחבים, אך המרואיינים הצביעו על כך שבשנים האחרונות, התחושה הקשה מתעצמת לנוכח ההבדלים הגדולים ביחסה של העירייה לקבוצות נבחרות ומקורבות ולכאלו שאינן.

מעגל בין-עירוני – ערים מעורבות

התהליכים המתרחשים בלוד מזכירים במידה רבה את המתרחש בערים מעורבות אחרות בישראל, ולכן ביקשנו מאנשי מקצוע מרמלה ולוד לחדד דגשים מובילים בעשייה שלהם.

דגשים מהלמידה על הנעשה ברמלה

• **מנהיגות:** פורום מנהיגים שקיים זה 14 שנה פועל במסגרת מרכז הגישור העירוני. זהו גוף בלתי תלוי, המונחה באופן מקצועי על-ידי גורם חיצוני. מנהיגים מהקהילות העיקריות בעיר נפגשים אחת לחודש וחצי, בשיתוף עם מנכ"ל העירייה ומפקד תחנת המשטרה, ופועלים יחד בשגרה לקידום צורכי הקהילות השונות. מטרתו העיקרית של הפורום היא התערבות בעתות משבר או מניעת משברים.

• **היכרות דרך חינוך:** תוכניות שנבנות על-ידי צוותי בתי-ספר ערביים ויהודיים באופן ייחודי לעיר. קבוצות תלמידים יהודים וערבים נפגשות במשך שלוש שנים רצופות, כדי לייצר תהליכים משמעותיים.

• **מפגשים המיועדים לקהל הרחב:** הקפדה על התייחסות לצרכים המובחנים של כל תתי-הקהילות בעיר. אגפי עירייה העוסקים בשירותים ציבוריים, תרבות, קהילה וחינוך יוזמים מפגשים מגוונים במקומות רבים, כמדיניות. המטרה היא לייצר מה שיותר מפגשים פתוחים, מעניינים ורלבנטיים למה שיותר מתושבי העיר. המפגשים מתקיימים במקומות שונים ובמתודות מגוונות, כדי שכלל האוכלוסיות ירגישו נוח להגיע ולהשתתף. היוזמות הללו נועדו ליצור מפגשים וקשרים בינאישיים בין תושבי העיר כולם.

דגשים מהלמידה על הנעשה בעכו

• **מנהיגות:** סיוע בבנייה של מנהיגות מקומית אפוליטית בקהילות שונות בעיר. בשל המורכבות האימננטית בהנהגה פוליטית בעיר מעורבת, יש לחדד את ההבדלים בין מנהיגות פוליטית נבחרת לבין מנהיגות מקומית שצומחת מלמטה, בתמיכת השטח, באופן בלתי פורמלי. חיזוק האמון והקשרים בין שני סוגי המנהיגות הללו.

• **קשרים בין-דתיים:** פיתוח קשרים אישיים והיכרות מעמיקה בין אנשי דת שונים ובעלי תפקידים דתיים מקהילות מגוונות בעיר.

• **חוסן והעצמה:** פיתוח חוסן קהילתי תוך התייחסות לזהות המשותפת הפנימית של כל קהילה. הענקת מענה מותאם לכל קהילה בהתאם לצרכיה, סיוע בבנייתה ובהתמודדותה עם האתגרים המזומנים לה בחיים לצד קהילות אחרות.

סגן ראש עיר ערבי: מינוי מנהיג ערבי (אדהם ג'מאל) בפעם הראשונה לסגן ראש העיר עכו הוא בבחינת אמירה נחרצת והצהרה על מקומם ומעמדם של התושבים הערבים בעיר. יש להדגיש כי המינוי אינו תוצר של אינטרס פוליטי (הגדלת הקואליציה), אלא הוא מוצע מתוך ראייה הכרחית של המציאות בעיר מעורבת.

פרק מסקנות ותובנות

עקרונות מנחים

- **לקיחת אחריות:** ניהול עירוני ויצירת תוכן על-ידי צוותים משותפים לעירייה ולחברה האזרחית, חרף המורכבות שבדבר, עדיפים על המצב כיום, המאפשר לגורמים חיצוניים לעיר להוביל את העשייה והשיח בה.
- **חיוביות:** התפיסה הרווחת, ולפיה פתרון אתגרים וקונפליקטים מקומיים הוא תנאי לעשייה משותפת, שגויה. יש להתחיל את תהליך הריפוי והשיקום בפעולות שאינן בזיקה ישירה לנושאים נפיצים, כדי לייצר תקווה ותחושה של תנועה לקראת עתיד טוב יותר.
- **מניעה ולא אכיפה:** יש להתמקד בדברים שאפשר להוסיף עליהם, וכך לחזק ולשנות את המסלול שבו הולכים הדברים, ולמעט בהתמקדות באכיפה והעצמת הבעיה.
- **הדלתות פתוחות:** להתייחס למי שמעוניין להגיע ולשמוע ולא למי שבוחר להחרים או להקשות.
- **שימוש בכוחות מקומיים:** יש לנקוט העדפה ברורה בכל מישור של הכוחות המקומיים, העצמתם והצמחתם, על פני כוחות חיצוניים – גם אם פיתוח הכוחות המקומיים דורש משאבים גדולים יותר או תהליכים ארוכים יותר.
- **רב-ממדיות:** עיסוק בשאלות העירוניות באופן רב-ממדי, ולא רק סביב הציר היהודי-ערבי, שתופס כיום את רוב הנפח של הדיון. למשל: ותיקים מול חדשים, חילוניות מול דתיות, הגיל השלישי לעומת הדור הצעיר וכו'. התמקדות במגוון נושאים עשויה להוסיף תוכן משמעותי לצמיחת העיר.
- **ידע הוא כוח:** תושבים מיודעים הם תושבים אכפתיים ומעורבים. תושב מיודע שבוחר להשמיע את קולו הוא תושב הבוחר להיות חלק פעיל בניהול עירו.

המוזיאון כמרחב ניטרלי וחדש של קשר והיכרות

מוזיאון הפסיפס הוא הזדמנות לעיצוב מרחב קהילתי שכונתי חדש, שאין לו רקע של מורכבות ומשברים; מרחב שתושבי השכונה יכולים לשהות בו, להיפגש ולעשות יחד דברים שיש להם עניין בהם. כדי להתוודע לתחומי הפעילות הרלבנטיים לשכנו, על המוזיאון להשתמש בכלים שונים, למשל שאלונים. **מקום חדש הפותח את דלתו לכל המעוניין מאפשר הזדמנות להיכרות ולשיח.**

מהאמירות המגוונות בנוגע למוזיאון ולסביבתו שהושמעו במהלך הראיונות עולים שלושה צירים המשלימים זה את זה:

- **היכרות עם המוזיאון ושימוש בו:** חיזוק החיבור בין תושבי העיר בכלל והדור הצעיר בפרט למוזיאון, וזאת באמצעות הרחבת שיתופי הפעולה עם כלל המסגרות העירוניות. פיתוח של ממשקים עם אגפי עירייה שונים שאינם במגע עם המוזיאון. שימת דגש על השכנים הקרובים, הרחבת הפעילויות המשותפות הלא-פורמליות וגילויים של הערכה וכבוד כלפי התושבים.
- **הנכחת מסרים חברתיים במוזיאון:** המוזיאון יכול להיות גשר בין חלקי הפסיפס האנושי של העיר, לגבש זהות לודאית משותפת עם התושבים ולהנכיח בין כותלי המוזיאון דתות ותרבויות שונות בעיר.
- **שותפויות סביב המוזיאון:** מינוף ההון האנושי הקיים בעיר ובשכנות למוזיאון באמצעות חשיפת המבקרים במוזיאון לאוצרות נוספים בעיר לוד: אמנים, סיפוריים ייחודיים של בני המקום ועסקים מקומיים. על המוזיאון לגבש תפיסה שבבסיסה השאלה כיצד הוא משרת את העיר ואת אנשיה, ולא כיצד הם משרתים אותו.

המלצות לפעולה בתוך המוזיאון ובסביבתו

לאור המידע הרב שאספנו בנוגע לתהליך הקמתו של המוזיאון, מיקומו ופעילותו בקרב תושבי העיר ואנשי המקצוע העובדים בה, גיבשנו כמה דרכים לתת ביטוי לבשורה הגדולה שהמוזיאון עשוי לגלם עבור העיר. ההמלצות הללו יהיו בבחינת אפשרות לריפוי, ולו חלקי, של תוצאות המהומות במאי 2021 – אירוע אלים שניפץ את התחלת הדרך.

מעגלי ההרחבה כמעגלים משלימים והמשכיים

מרכיב מהותי נוסף שמחקר זה בא לסייע בו הוא חשיבות העשייה במעגלים הנגזרים מהקשר בין המוזיאון לעיר. במלים אחרות: חיזוק תפיסת "לוד כפסיפס עירוני". זהו, לדעתנו, אתגר משמעותי הן עבור צוות המוזיאון והנהלתו והן עבור הנהלת העיר וגופים אחרים.

המלצות עבור מעגל הזהות האישית

פיתוח תוכנית שעוסקת בזהות המקומית

לנוכח הפערים בתחושות השייכות לעיר וההזדהות עימה בין המבוגרים לצעירים בקרב החברה היהודית והערבית, אנו מציעים תוכנית ייחודית המותאמת להווי הלודאי ועוסקת באפשרות לחיבור ה"אני" למקום שבו גדל ולשורשיו. אנו מאמינים כי חיבור כזה יכול לתרום רבות לבניית מנהיגות צעירה איכותית. התוכנית תאפשר לכל קבוצת אוכלוסייה בעיר להכיר את שורשיה ואת משמעות המגורים בלוד - תוך התייחסות לשכן הדומה לי או השונה ממני. פיתוח זהות מקומית חזקה הוא אתגר מורכב. אם לא תתממש התמודדות עם הנושא באופן עירוני ומקצועי, ייתכן שגורמים אחרים יפעלו באופן שאינו בונה מנהיגות ואינו תורם לחיבור הדור הצעיר לעיר.

• **לוד כפסיפס של תרבויות:** חשיפת המבקרים בלוד ובמוזיאון להון החברתי המגוון והייחודי של העיר. חיבור בין הפסיפס הפיזי במוזיאון לבין הפסיפס האנושי השכונתי והעירוני באמצעות סיורים תרבותיים ברחבי העיר: ביקור בעסקים מקומיים, אירוח בבתיים, התנסות במלאכות ייחודיות, הקשבה לסיפורים אישיים ועוד. נוסף לכך ניתן להרכיב רשימה של עסקים מקומיים/מארחים שיאפשרו לקבוצות המגיעות למוזיאון חוויה משמעותית נוספת לחשיפה לממצאים שבמוזיאון.

• **המוזיאון כמוקד של גאווה לודאית:** הצעה לתושבי העיר לארח חברים או בני משפחה במוזיאון בדרכים שייקבעו יחד עימם. שימוש ברצון הקיים בקרב התושבים להזמין את קרוביהם וחבריהם לחזות במונטזיסטורי מקומי.

• **ארכיאולוגיה בהקשר תרבותי-דתי:** לפסיפס המוצג במוזיאון ערך ארכיאולוגי ואמנותי רב, בעיקר עבור מי שיש לו רקע וסקרנות בנוגע לארכיאולוגיה ולהיסטוריה. כדי להגדיל את ערכו של הביקור במוזיאון עבור אוכלוסיית העיר, כדאי להרחיב את הזיקה של הפסיפס לפסיפסים אחרים מעולמות התוכן של התושבים: החל מהשפעות האמנות הרומית על אמנות האסלאם והנצרות וכלה בביטויים אמנותיים ביהדות.

• **"הדרך הירוקה" (Way Green):** תוכנית הטיילת המכונה "השדרה הירוקה", שמתוכננת בשכונת רמת-אשכול כחלק מרצף הקישוריות העתידי בין מרכז העיר למוזיאון. המוזיאון יכול להעמיק את שיתוף התושבים בכלל ובשכונת רמת-אשכול בפרט בתוכנית הטיילת באמצעות בניית קבוצה של תושבים שילמדו את הנושא ויפעלו בו לצד המוזיאון. הקבוצה תוכל (בשילוב עם הצוות המקצועי של הפרויקט) לייצר "הייפ" סביב הפרויקט ולהדגיש את עקרונות השיתוף בו, קרי: להדגיש כי המוטיב הזהותי של הטיילת בעיר כרוך לבלי התר במעורבות התושבים בהתהוותה. יש לבחור את אנשי המקצוע לתהליך על בסיס יכולתם לעבוד בשיתוף פעולה עם השטח, ולא רק על-פי יכולותיהם המקצועיות בתחומים המוכרים של אדריכלות, תכנון וכו'.

המלצות נוספות:

הדגשת הייחודיות של העיר בעיני תושביה: התקשורת המקומית והארצית עוסקת לא מעט באתגרים של העיר לוד. יש להגביר את הערבות ההדדית בין תושבי העיר באמצעות פרסום קבוע של מתנדבים או של אנשים משמעותיים בעיר במדיות השונות. פרסום מקרים של ערבות הדדית לודאית ושל קשרים ייחודיים בין אנשים שאינם דומים זה לזה יכול לחזק את תחושת הגאווה המקומית ולחזק את הזיקה של תושבי העיר למקום, המבוססת על חום ואכפתיות הדדיים.

המלצות עבור מעגל המרחב השכונתי

מארגן שכונתי

כדי לאפיין את צרכיהם של תושבי השכונה ולבנות מוקדי עניין ומשיכה קהילתיים העשויים לגבש זהות מקומית, יש צורך באיש מקצוע שיוביל מהלך אסטרטגי שכונתי. השכונות בעיר שונות זו מזו ברמת ההתארגנות שלהן, והצבה של אדם אחד שתפקידו לסייע לשפר את רמת ההתארגנות והקהילתיות סביב מכנים משותפים יכולה לחזק את השכונה. ההתארגנויות יכולות לעסוק בהקמה של ועד שכונה, בדרישה קהילתית לקיים שירות עירוני שאינו קיים או לפתח מרחב ציבורי שניתן להיפגש בו ולכונן היכרות פשוטה בין שכנים. פיילוט של מארגן שכונתי בשכונה מעורבת יכול לסייע ביצירת חיבורים טובים סביב צרכים משותפים לחברה הערבית ולחברה היהודית. דוגמה קיימת לכך היא מפגש תושבים בשכונת נווה-נוף, שעסק בבעיה משותפת: אין לשכונה מתנ"ס. בשכונות אחרות ניתן יהיה לפתח מערכת קשרים מקומית רב-דורית או דתית/חילונית, ועוד.

המלצות נוספות

• **מתכלל שכונתי בשכונה ערבית:** תפקיד שאינו קיים עדיין, ויכול לשמש מעין פיילוט עירוני. תפקידו של המתכלל לבדוק אילו מענים נדרשים ברמה השכונתית, ולא ברמה המגזרית. השירות הזה יכול להינתן לקבוצות אוכלוסייה שונות בחברה הערבית, או למרכיבים דמוגרפיים אחרים של אותה שכונה. התאמת השירותים לשכונה יכולה להגביר את האמון ושיתוף הפעולה של תושביה. המתכלל השכונתי יפעל יחד עם קבוצות תושבים מהשכונה סביב נושאים הקשורים למרחב המשותף. המעבר ממודל החמולתיות למודל השכונות, שהתחזק בחברה הערבית בתקופת הקורונה, הראה כי יש צורך לתקוף את יכולות ההתארגנות והתמיכה בתוך המרחב הפיזי הפנים-ערבי.

• בתי-ספר בקהילה: בתי-הספר היסודיים בעיר הם

עוגן שכונתי מרכזי, ועיריית לוד אכן פועלת לבסס אותם על האוכלוסייה השכונתית, ולא הכלל-עירונית. יש להקים קהילת הורים פעילה בעזרת משאבים מצד הרשות ומצד בתי-הספר עצמם (במסגרת תוכנית גפן). כך תתחזק תחושת הקהילתיות והלכידות סביב נושא מרכזי משותף - חינוך. החינוך בעיר הוא בראש סדר העדיפויות של רוב קבוצות האוכלוסייה המקומיות, ועל כן מינופו לטובת יצירת רשתות שכונתיות של מעורבות חברתית, עזרה הדדית, תרבות שכונתית ולמידה משותפת יכול לתרום לעיר תרומה כבירה.

• ביסוס מרחבי היכרות לא רשמיים: לצד אירועים או

פעילויות תרבות וחינוך קיימות, המיועדות לקבוצה מסוימת, יש להמשיך לפתח מסגרות מפגש עירוניות סביב נושאים שימשכו קהל. כאשר יתרבו המקומות שבהם מתקיים מפגש בלתי אמצעי, יתרבו ההזדמנויות להיכרות אישית וליצירת אמון. כדי לעודד את כלל האוכלוסיות להגיע למפגשים פתוחים נדרשת השקעה בפרסום רב-ערוצי, בתכנים שונים ובמקומות פיזיים מגוונים. המטרה אינה מענה תרבותי/דתי/חינוכי, הקיים היום בעיר במידה רבה, אלא מפגש חברתי מעניין בעל ערך מוסף. גורמים שונים בעיר, ולא דווקא העירייה, יכולים לעודד פעילות אזרחית מסוג זה.

• שותפות במוקדים עסקיים: רתימת המגזר העסקי

בעיר לשיתופי פעולה סביב מרחב פיזי עסקי משותף. האינטרס המשותף להצלחה כלכלית יכול לסייע בהגברת האמון ההדדי.

• בניית חוסן עירוני: בהמשך למענה בתחומים

הרגשיים והנפשיים שניתנו בזמן המאורעות מהומות מאי 2021, יש להמשיך לחזק את בניית החוסן המשפחתי, הקהילתי והשכונתי באמצעות מעני טיפול והפגת מתחים לציבור הרחב. סוגים שונים של תראפיות בהקשר של מרחב שכונתי (למשל חדר קבוע לתקופה מסוימת במתנ"ס השכונתי או פעילות הפגתית קבועה בפארק ציבורי) יכולים לסייע בהתמודדות עם הטרואמה שמציפה את תושבי העיר בזמנים ובאירועים שונים מאז מאי 2021. כאשר המוסדות העירוניים הופכים להיות מוקדי החוסן של האוכלוסייה המקומית, האפשרות להבריא את מערכות היחסים בעיר גדלה.

המלצות עבור מעגל מארג החיים העירוני

• חינוך

א. הקמת ועדת היגוי בנושא החינוך בחברה הערבית (החינוך הפורמלי והלא-פורמלי): ועדה שתפעל באופן קבוע בתוך אגף החינוך של העירייה ותהיה מורכבת מאנשי האגף, אנשי מקצוע מהעירייה, מנהלי בתי-הספר ותחום החינוך הלא-פורמלי בחברה הערבית וארגונים חברתיים. תנאי הסף היחיד להשתתפות בוועדה הוא מחויבות והתחייבות לתהליך. הוועדה תנהל דיון קבוע על דרכים לשיפור מערכת החינוך הערבית, תוך אימוץ יוזמות מהשטח אל תוך המערכת העירונית. דוגמה לסוגיות מרכזיות: הפער במדדים ההשוואתיים בין בתי-ספר ערביים לבתי-ספר יהודיים בעיר; חלוקת משאבים הוגנת ואפקטיבית; הבטחת ידיעת השפה העברית ברמה הבסיסית, ועוד. ועדה זו תשמש תחליף עירוני מוסדר להתארגנויות בלתי מוסדרות מתוך העיר ומחוצה לה שפועלות במערכת החינוך. הוועדה תשאף לייצר קשר בריא, מקצועי ושקוף בין הגורמים השונים הפועלים בעיר ותהיה האחראית על התחום.

ב. הקמת צוות עבודה בנושא החינוך לשכנות

משותפת: הנחת היסוד שלנו היא שחינוך הוא הדרך להשריש בקרב הדור הצעיר שהוא עתידה של העיר. תפיסת העולם החיובית של שכנות מיטיבה בעיר משותפת תמופה על-ידי צוות עבודה שיוביל תוכנית אסטרטגית עירונית בשיתוף כל מסגרות החינוך בעיר, הפורמליות והלא-פורמליות. הובלה עירונית של תחום זה, בהתאם לאופי הייחודי של השכנות המשותפת בלוד, תייצר ערך מוסף של תוכן ועשייה ברוח העיר, ולא דווקא בהתאם לערכים של ארגון או גוף מסוים. צוות העבודה יכלול גורמים מקצועיים ואזרחיים מהחברה היהודית והערבית ששואפים לייצר תוכן ערכי עבור מערכת החינוך העירונית. התוכן יעסוק בהיכרות בין הדתות והמנהגים השונים; התמודדות עם קונפליקטים במרחב המשותף באמצעות כלי גישור; ופיתוח סובלנות וקבלת השונה. מתוך ההבנה שהזהות העצמית של כל חברה או קהילה בעיר היא קבוצת ההשתייכות המשמעותית של התלמידים הילדים ובני-הנוער, יושם דגש על היכולת להכיר בזהות השונה תוך מתן כבוד הדדי, ולא מתוך טשטוש ובלבול זהויות.

ג. הקמת מערך מסודר של החינוך הלא-פורמלי

בחברה הערבית, שירוכז על-ידי איש מקצוע: החינוך הלא-פורמלי בחברה הערבית מפוזר ומבוזר בין מסגרות וגופים שונים. מערך מתכלל שיבחן אילו צרכים מקבלים מענה ולא אינם - תוך דיאלוג מתמשך עם השטח - יאפשר חיזוק של תקשורת בריאה וחינוכית

עם הילדים ובני הנוער מהחברה הערבית בעיר. המערך יכלול חוגים, מבני פעילות, חיזוק תנועות הנוער בבת-הספר, מענה ייחודי ומותאם לאוכלוסיות בסיכון (קצה), ומענה מודגש לצורך בנוכחות מבוגרים חינוכיים ברחוב (כדוגמת פרויקט המחצלת של על"ם, שהיה קיים בעיר בעבר). המערך יורכב ממענים שיופעלו על-ידי העירייה וממענים שיופקו על-ידי ארגונים, מוסדות חינוך והחברה למתנ"סים, תוך תיאום ותקשורת תמידיים. המערך יתוגבר במשאבים לצורך הפעלתו.

• דיוור

א. הנגשת מידע על הזדמנויות בתחום הדיוור: הצורך האקוטי בדיוור מייצר אפשרויות כניסה למרחבים חדשים, כמו הגרלות של מחיר למשתכן ועוד. העיסוק המוגבר בסוגיית ההסדרה אינו מאפשר עיסוק בסוגיות פרקטיות של מציאת דירה, שהן ליבת העניין. ניתן לעשות זאת באמצעות אתר אינטרנט מתורגם ונגיש לתושב הממוצע או באמצעות קבלת קהל קבועה ומקצועית בתחומים אלה.

ב. הנגשת האפשרויות הכלכליות: מתן מידע וסיוע רציף ומקצועי בנושאים רלבנטיים: מימון משלים, מסלולי הלוואות בטוחות, משכנתא ועוד. נתיב החינוך הפיננסי עבור צעירים ומשפחות הוא אפשרות להתקדמות והשתלבות בחברה.

ג. במה פתוחה: מפגש חודשי קבוע ופתוח לכלל התושבים בנושאי דיוור ותכנון הקשורים לתוכניות ולפרויקטים בעיר. במפגש יקבלו התושבים מידע והסברים באופן ברור ומדויק. מתוך המפגש הקבוע יכולה להיווצר קבוצת תושבים פעילים בתחומי הדיוור והתכנון, ואלה יכולים להביא את הידע שצברו לצוות המקצועי העירוני.

ד. התחדשות עירונית: לנוכח ההשפעה הרבה שיש להתחדשות העירונית הכללית בעיר על מאפייני העיר בעתיד ועל התמורות במרקם החברתי הקיים, מעורבותם של מובילי דעה בעיר מהותית. יש להקים פורום תושבים א-פוליטי המורכב מבעלי תפקידים עירוניים פורמליים וא-פורמליים, שייפגש, ילמד ויעסוק בשאלות החברתיות הקשורות להתפתחות העיר. פעולה למען העתיד מחזקת את הלכידות העירונית, דבר הנדרש במיוחד בשל השינויים המואצים שיתרחשו בה.

• פשיעה ואלימות בחברה הערבית

א. עידוד בטיחות באמצעים חינוכיים וקהילתיים:
תגבור פרויקטים העוסקים בסכנות בדרכים, הובלת מיזמי התנדבות של נוער ומבוגרים להגברת הבטיחות בנסיעה על אופניים והליכה ברגל.
ב. הגברת תחושת הביטחון האישי: הוספת ממשקי עדכון מגוונים של הפעולות העירוניות במיגור הפשיעה והאלימות לקבוצות שאינן נמצאות בקשר שוטף עם המשטרה או שהן אינן חלק מקבוצות ווטצאפ עירוניות קיימות.

ג. מערך טיפול חירום: בשל ריבוי הפגיעות הקשות שעברו ועוברים תושבי העיר, נדרש מערך חירום זמין ומסיבי למענה טיפולי למעגלי נפגעים ונפגעות בדרגות שונות. כמו כן, יש לבנות מוקד שיתבסס על מתנדבים שיוכלו לקבל פניות בזמן אמת.

המלצות עבור מעגל שותפות תושבים ועירייה

יחידה לשיתוף ציבור

הקמת זרוע ביצועית של העירייה, שתאגד את כל התחומים שבהם אפשר ליידע את הציבור ולאפשר לו להיות שותף בתכנון ובקבלת החלטות. המטרה היא לבסס קשר בין התושב לשירותים המוניציפליים, במטרה לחזק את לקיחת האחריות האישית, לצד האפשרות להוביל מהלכים עירוניים מותאמים לשטח. יחידה זו צריכה להיות מודעת לחסמים המקומיים: שפה, תרבות, חוסר ידע מקצועי וכו'. ידע המופץ באופן בלתי מקצועי, בכל תחום שהוא, מתגלגל לרוב ככדור שלג שלילי, שהדרך לעצור אותו מורכבת יותר מאשר מהאפשרות למנוע ממנו להיווצר.

המלצות נוספות:

• **דיבור בגובה העיניים:** תושבים מבקשים הקשבה לקול שלהם. לא תמיד מדובר בחיפוש אחר מענה מיידית, אלא ציפייה למקום שיראה ויכיר את מציאות חייהם. לכך יש כמה פלטפורמות אפשריות: סיורים או מפגשים קבועים בשכונות או סביב נושאי רוחב קבועים (למשל הנגשה לבעלי צרכים מיוחדים, שוטטות בני נוער או ניקיון בפארקים) עם דמויות עירוניות המעורבות בקבלת החלטות יכולים ליצור תקשורת בונה ומקרבת בין התושבים למערכת העירונית. גם מפגשים אישיים (מוסדרים מראש) בין מקבלי החלטות לתושב הפשוט יכולים לסייע לשני הצדדים.

• הגברת יוזמות אזרחיות ופעילות אזרחית

א-פוליטית: קולות-קוראים לסיוע במשאבים כספיים או משאבים אחרים; הכשרת תושבים להיות פעילים מקצועיים; עידוד תושבים לקחת חלק ביוזמות עירוניות והזמנתם המחויבת להשפיע ולהיות מעורבים בקבלת החלטות; ועדות ציבוריות עירוניות סביב נושאים בעלי השפעה על העיר.

המלצות עבור מעגל בין-עירוני - ערים מעורבות

העיר לוד חסרה פלטפורמות מאורגנות וסדירות שעוסקות בלמידת עמיתים בתחומי החינוך והקהילה, תוך התמקדות בקשרים בין קבוצות רב-תרבותיות ובדגש על יהודים-ערבים. המרואיינים למחקר שנושאים בתפקיד מקצועי בעיר, כמו מרואיינים דומים מהערים רמלה ולוד, נשאלו על קשריהם עם עמיתים בערים דומות, בייחוד לאחר אירועי מאי 2021, שבמהלכם התמודדו הערים המעורבות עם אתגרים דומים. רוב המרואיינים סיפרו על קשרים בינאישיים או על פורומים מקצועיים שנהגו על-ידי גופי מקצוע או גופים ממשלתיים חוץ-עירוניים. נערכו סיורים הדדיים וכדומה, אך לא התקיימה למידה סדורה וקבועה על-פי נושאים מוגדרים ועל-ידי אנשים קבועים במערכות העירוניות.

אנו מציעים להקים פורום בינעירוני מקצועי שינוהל בשותפות על-ידי הרשויות בערים המעורבות. כך תשוכלל יכולת ההתמודדות הפנים-רשותית עם האתגרים של עיר מעורבת.

6

סיכום

כל תהליך מחקרי טומן בתוכו אתגרים רבים, במיוחד כאשר קהל היעד מונה ברובו אנשי שטח ותושבים מן המניין. בלוד אתגר זה גדול כפליים. כאילו לא די בכך שהמציאות בעיר מורכבת בשל הקבוצות השונות המתגוררות בה, פרצו מאורעות מאי 2021 והחריפו במידה עצומה את משבר האמון והעדר יחסי שכנות מיטיבים בין יהודים וערבים.

עם זאת, תהליך העבודה היה מכוון. המרואיינים במחקר, הן בראיונות והן בקבוצות המיקוד, הביעו תחושת הקלה והעידו על סגירת מעגל מעצם קיום השיח איתם. רבים מהם אמרו כי אף שעברה כשנה מאז אירועי מאי, לא נמצאה להם הזדמנות לשוחח באופן פתוח וכן על המהומות, על העיר ועל העתיד שאחרי הטראומה.

אנו, מובילי המחקר, היינו בקונפליקט. מצד אחד, נמלאנו תחושת סיפוק מערך העבודה, ומצד שני, עוררנו ציפיות גבוהות בקרב המרואיינים לתוצר שיביא עימו בשורה. כפעילים ואנשי מעשה מקצועיים בתחומים אלו, אנו מבינים שהקשיים והאתגרים בעיר, לצד ההזדמנויות הטמונות בהם, הם תהליכיים. אין קיצורי דרך וקסמים.

כאשר יצאנו לדרך, מטרתנו העיקרית היתה לכתוב מסמך על בסיס עבודת שטח מעמיקה. מסמך שיציע פעולות אופרטיביות לכל בעלי העניין בעיר, שיועילו למצוקות שעלו מעומק לבם של תושבי העיר. שיפור בתחומים הללו יכול להוביל לשיפור בעיר כולה, ואף להגביר את האמון של התושבים בעיר שלהם, כמו גם את התקווה שיום אחד לוד תהיה מקום טוב יותר. החלטנו לאפשר לאנשים לשפוך את לבם בלי פילטרים או הכוונה בשיחות אישיות ובמפגשים קבוצתיים. השתדלנו לא להכווין את השיח לכיוונים מסוימים, וגם כאשר הדוברים סטו מהנושא לסוגיות אחרות – איפשרנו לשיחה להתפתח, מתוך הבנה מקצועית ששיחה מתגלגלת טומנת בחובה משמעויות רבות.

שאפנו לשוחח עם המגוון האנושי שיש בעיר, בניסיון לפרוץ את גבולות השיח הקיים מעל פני שטח, לנסות לשמוע את הכאב העמוק של האנשים, בלי להדיר אף קול ובלי לסנן אף דעה, מתוך תודעה של שיתוף, תיווך וגישור. זכרנו כל העת שיש בעיר קבוצות שונות, עם רקעים, תפיסות, אמונות וזהויות שונות, ויש לתת מקום לכולן.

בחרנו להיות זהירים מאוד בשיח סביב יחסי הערבים והיהודים בעיר, בעיקר בגלל המורכבות שיצרו אירועי מאי 2021. המהומות הקשות הגביהו את הגדרות בין האוכלוסיות והפכה אותן לחומות. אנחנו מאמינים

ברצון ובצורך לפרק את החומות ולחזור לגדרות שיאפשרו לאוכלוסיות שונות, עם זהויות מובחנות, לחיות אלה לצד אלה. במהלך המחקר למדנו כי כל ניסיון להפיל את החומות בלי להציע אלטרנטיבה שלוקחת בחשבון את הצורך בהעמקת הזהות האישית של כל קבוצה – הוא נסיון סרק.

בלוד חיים ותיקים וחדשים, עולים וילידי הארץ, חילונים, מסורתיים, דתיים וחרדים – והאוכלוסיות האלה קיימות הן בחברה היהודית והן בחברה הערבית. המפתח לצמיחתה של העיר הוא היכולת להקים גדרות בגדלים שונים ובמרקמים שונים, שיאפשרו לכל קבוצה או חברה לחיות כרצונה, תוך תקשורת כנה וטובה עם השכנים מסביב.

מה שמוביל אותנו לסוגיה הזהותית – האישית, הקולקטיבית וגם הלאומית. לרבים בעיר לוד שאלת הזהות אינה פתורה, ולאחרים היא ברורה וחדה. לדידנו, אין מנוס מלגשר על הפער הזה, אך יש לעשות זאת בצורה ממלכתית, מדודה ורגישה.

המחקר שהתבקשנו לערוך הוזמן על-ידי הקרן שבנתה את מוזיאון הפסיפס בעיר. הפגיעה בו במהלך אירועי מאי 2021 היתה הטריגר לבקשה הזו. עם תומו של המחקר אנו יכולים לומר בביטחון כי מוזיאון הפסיפס, אולי יותר מכל מקום אחר בעיר, הוא הסמן שיכול לחולל שינוי; שחקן חדש פיזית ותודעתית, שיכול להציע צורת עבודה אחרת וחדשה לעיר.

המחקר שלפניכם מציע פעולות ותוכניות שאנו מאמינים שיכולות לשפר את המצב בתחומים רבים ומגוונים בעיר, אך בעיקר הוא מציע דרך; דרך של מרחב משותף ושוויוני, שיכול להתקיים רק על בסיס שיח ישיר ואמיתי והבנה שהגורל של כולנו הוא לחיות יחד.

לעיר לוד ולתושביה מגיע לחוש ביטחון ותקווה לעתיד טוב יותר, ויש להם כל הנתונים והיכולות להיות במקום הזה.

נעה מבורך, עבד שחאדה

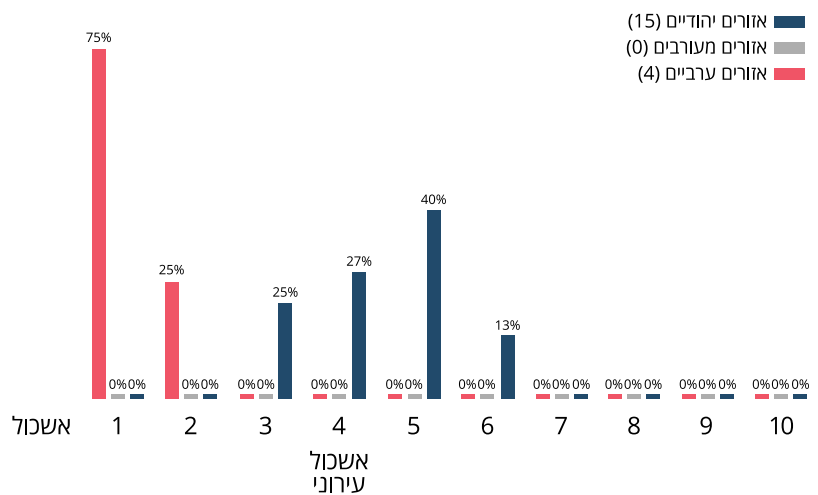
ביבליוגרפיה

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה
- "התושבים הערבים בערים מעורבות: תמונת מצב", עורך רוו, בן פרג'ון, נטרין חדאד-חאג' יחיא. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2022
- "ערבים בערים מעורבות: מבט על", מרכז המידע והמחקר של הכנסת, 2021
- "השיטור ואכיפת החוק בערים מעורבות באירועי שומר החומות ובעת שגרה, דו"ח ביקורת מיוחד - ערים מעורבות", מבקר המדינה, 2022
- "שירותים מוניציפליים בערים מעורבות, דו"ח ביקורת מיוחד - ערים מעורבות", מבקר המדינה, 2022
- "סקר הביטחון האישי בערים המעורבות לשנת 2020", עמותת יוזמות אברהם
- "סכנה מבית: האתגר האסטרטגי, ניתוח פרעות מאי 2021", תנועת ישראל שלי, 2022
- "כיבוש לוד, יולי 1948", אלון קדיש, אברהם סלע, ארנון גולן. הוצאת מערכות, 2000
- "זכרות את אללוד", עמותת זכרות, גרסה אלקטרונית: <https://www.zochrot.org>
- אתר העירייה <https://www.lod.muni.il/he-il>
- המרכז הישראלי לדמוקרטיה והמכון לפיתוח כלכלי במגזר המיעוטים
- חדאד חאג' יחיא, נ', רוו, ע' (2018). "מעורבים אך לא שווים". המרכז הישראלי לדמוקרטיה
- חדאד חאג' יחיא, נ', ח'לאילה, מ', רודניצקי, א' (2021), שנתון החברה הערבית בישראל. המרכז הישראלי לדמוקרטיה והמכון לפיתוח כלכלי במגזר המיעוטים
- גונן, ע', ח'מאיסי, ר' (1992), "מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל. ירושלים". מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות
- ח'מאיסי, ר' (2008), "האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות בישראל. בעיות, חסמים ואתגרים. לקראת מדיניות עירונית חלופית". שתי"ל - שירותי תמיכה וייעוץ לארגונים לשינוי חברתי
- שטרן, מ' (2021), "שילוב מרובד ואלימות פוליטית: מבט אחר על מאורעות מאי 2021", "תיאוריה וביקורת" 55
- הנדל, א' (2021), "של מי העיר הזאת? אלימות אורבנית והמאבק על הזהות המקומית", "תיאוריה וביקורת" 55
- שמריהו-ישורון, י' (2021), "המוסר הכפול של הדו-קיום: אתנו-ג'נטריפיקציה בערים המעורבות", "תיאוריה וביקורת" 55
- שבאיטה, ה', מונטרסקו, ד' (2021), "חרדת (דו-) קיום: העיר המעורבת בין פטיש הלאומיות ובין החיים המשותפים", "תיאוריה וביקורת" 55
- שני, ג' (2021), "מעבר לנרטיב הלאומי: על נסיבותיה ומשמעותיה המקומיות של האלימות בערים מעורבות", "תיאוריה וביקורת" 55
- "מדריך יוזמות אברהם להתמודדות העיריות עם המשבר בערים מעורבות" (2021). יוזמות אברהם
- Khamaisi, R. (2002). Formation of Geographic Patterns and a Dual Periphery of the Borhan, 1, -Palestinian Arabs in Israel. Al • 62-33

נספח נתונים

א. דמוגרפיה⁶

- 82,629 תושבים.
- פילוג גילים: בני 0-19: 31,528 תושבים
בני 20-39: 22,152 תושבים
בני 40-59: 15,523 תושבים
בני 60 ומעלה: 13,426 תושבים
- שיעור פריון כולל: 3.37
- גידול האוכלוסייה לעומת 2022: 4.8%
- תוחלת חיים: 80.8
- ממוצע נפשות למשק בית: 3.25
- פיזור האזורים הסטטיסטיים היהודיים, הערביים והמעורבים בין האשכולות החברתיים-כלכליים, 2017⁷

ב. קבוצות אוכלוסייה⁸

- האוכלוסייה היהודית מונה 51,671 תושבים (כ-70%)
- האוכלוסייה הערבית מונה 24,641 תושבים (כ-30%)
- מתוך האוכלוסייה הערבית: 96.9% מוסלמים, 3.1% נוצרים
- אוכלוסיית העולים משנת 1991: כ-19% מתושבי העיר

⁶ הלמ"ס. נתונים מעודכנים, 2021.

⁷ "ערבים בערים מעורבות: מבט על", מרכז המידע והמחקר של הכנסת, 2021.

⁸ הלמ"ס. נתונים מעודכנים, 2021.

ג. תעסוקה ° ושכר ¹⁰

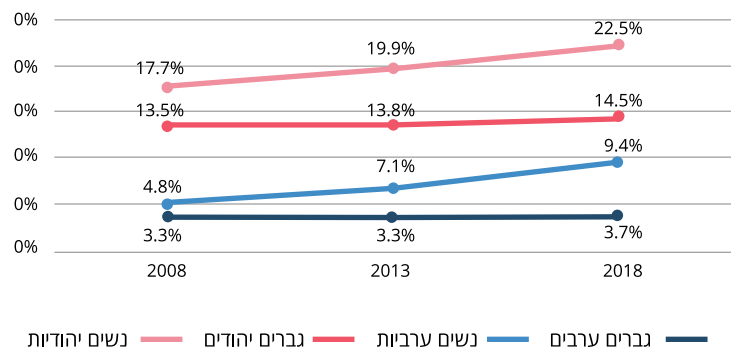
- הכנסה נטו לנפש: 4,642 ₪
- שכר ממוצע לשכירים: 7,734 ₪
- שיעור התעסוקה: 59.1%
- 53.1% משיעור המועסקים עובדים מחוץ לעיר
- 67.2% מהתושבים בעלים של דירת מגורים בעיר
- 27.6% מהתושבים שוכרים דירה בעיר

ד. קצבאות הביטוח הלאומי ¹¹

- מספר תושבי העיר המקבלים קצבת אבטלה: 10,599 גילם הממוצע: 40 שנה
- מתוך קבוצת הגילים 20-67 של תושבי העיר, 25% זכאים לקצבת אבטלה
- מספר מקבלי קצבת זקנה ושארית תושבי העיר: 9,791. כ-30% מתוכם מקבלים נוסף לכך קצבת השלמת הכנסה
- מספר מקבלי קצבת הבטחת הכנסה תושבי העיר: 3,539
- מספר מקבלי קצבת נכות כללית: 2,854

ה. חינוך ¹²

- 24.9% מהתושבים בעלי תעודת בגרות
- 27.9% מהתושבים בעלי תעודה אקדמית
- שיעור הזכאים לתעודת בגרות מקרב תלמידי כיתות י"ב (2019/2020): 65.9%
- שיעור הסטודנטים בקבוצת בני 20-25 (2020/2021): 10.4%
- שיעור האקדמאים בלוד לפי קבוצת אוכלוסייה ומגדר, 2008-2018 ¹³

⁹ הלמ"ס. נתונים מעודכנים, 2020.

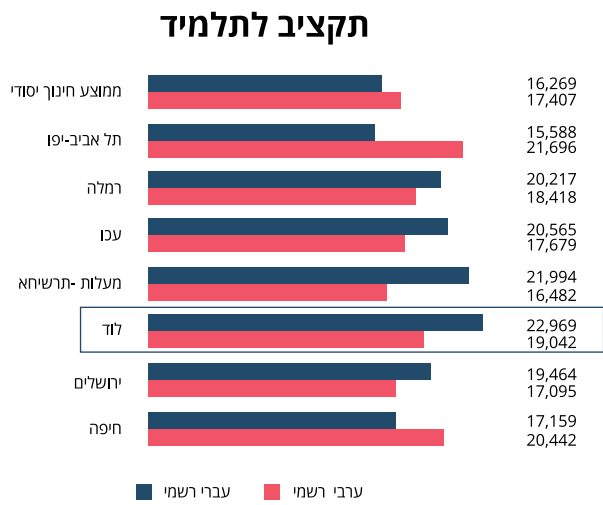
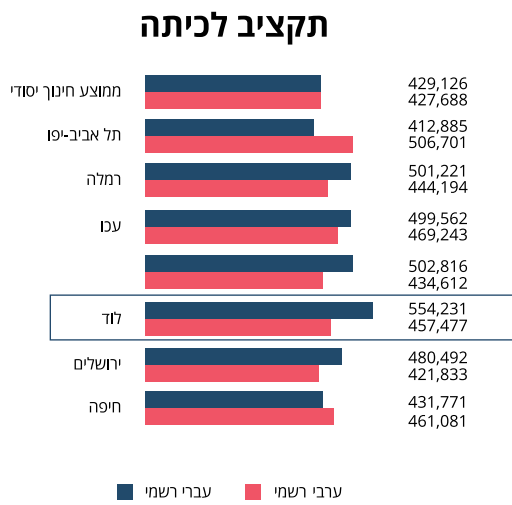
¹⁰ הלמ"ס. נתונים מעודכנים, 2018.

¹¹ הלמ"ס. נתונים מעודכנים, 2020.

¹² הלמ"ס. נתונים מעודכנים, 2020.

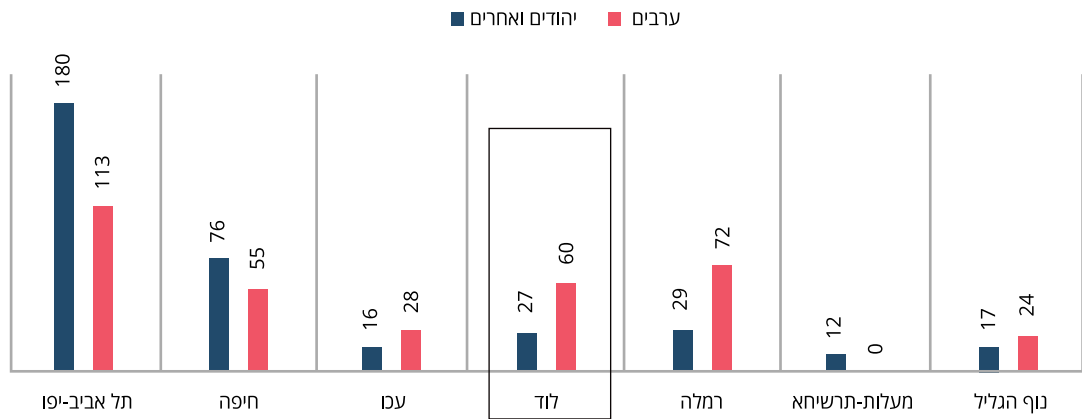
¹³ עיבוד מיוחד של הלמ"ס למרשם השכלה. מתוך "התושבים הערבים בערים מעורבות: תמונת מצב". עודד רון, בן פרג'ון, נסרין חדאד-חאג' יחיא. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2022.

• תקציב משרד החינוך לבתי-ספר בחינוך היסודי הרשמי בערים מעורבות ובממוצע הארצי לפי מגזר, תשע"ט (2019/2018)¹⁴

ה. פשיעה

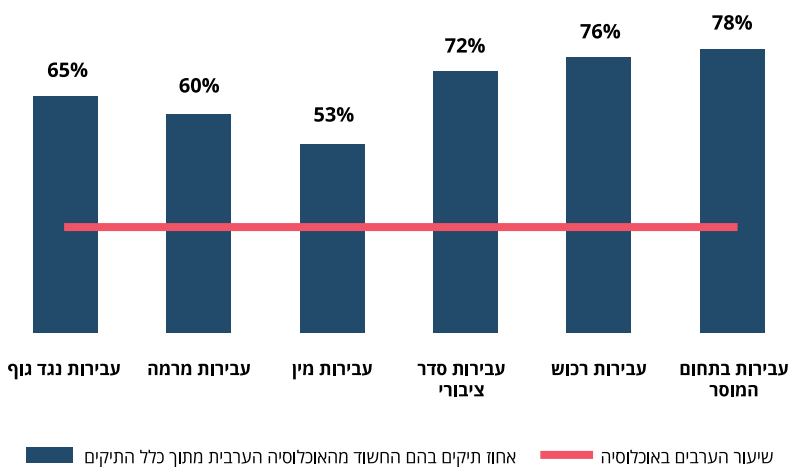
• תיקים פליליים של קטינים בערים מעורבות 2020¹⁵

הערה: תיקים פליליים בלבד, ללא תיקי טיפול וטיפול משנה שנוגעים לעבירות קלות של קטינים ונסגרים מחוסר עניין לציבור.

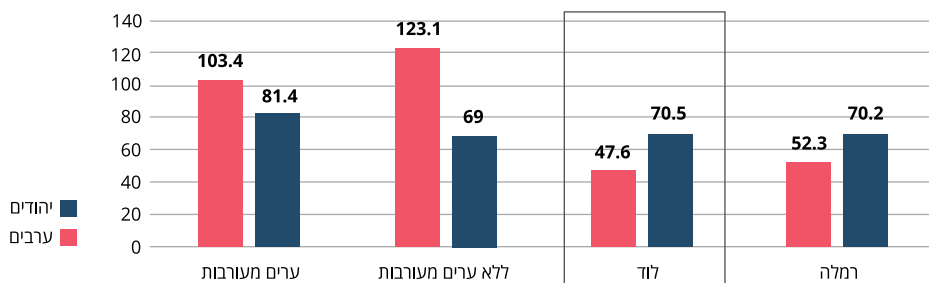
¹⁴ "ערבים בערים מעורבות: מבט על", מרכז המידע והמחקר של הכנסת, 2021.
¹⁵ עיבוד מיוחד של הלמ"ס לנתוני משטרת ישראל. מתוך "התושבים הערבים בערים מעורבות: תמונת מצב". עודד רון, בן פרג'ון ונסרין חדאד-חאג' יחיא. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2022.

• שיעור התיקים הפליליים שנפתחו לערבים לפי גודלה היחסי של האוכלוסייה בעבירות מרכזיות בתחנות יפו, עכו ולוד.¹⁶

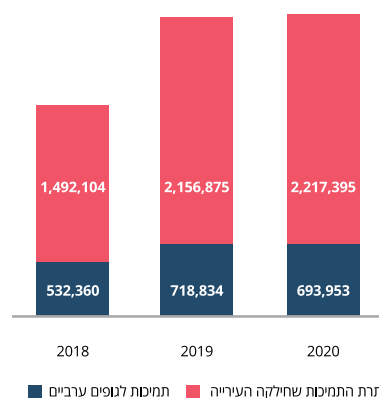

ז. שירותים עירוניים

• שיעור הפונים למחלקות הרווחה ל-1,000 נפש, לפי קבוצת אוכלוסייה, בלוד וברמלה ובהשוואה לכלל הערים, המעורבות והלא-מעורבות (2020)¹⁷

• התמיכות שהעניקה עיריית לוד, 2018-2020 (בשקלים)¹⁸

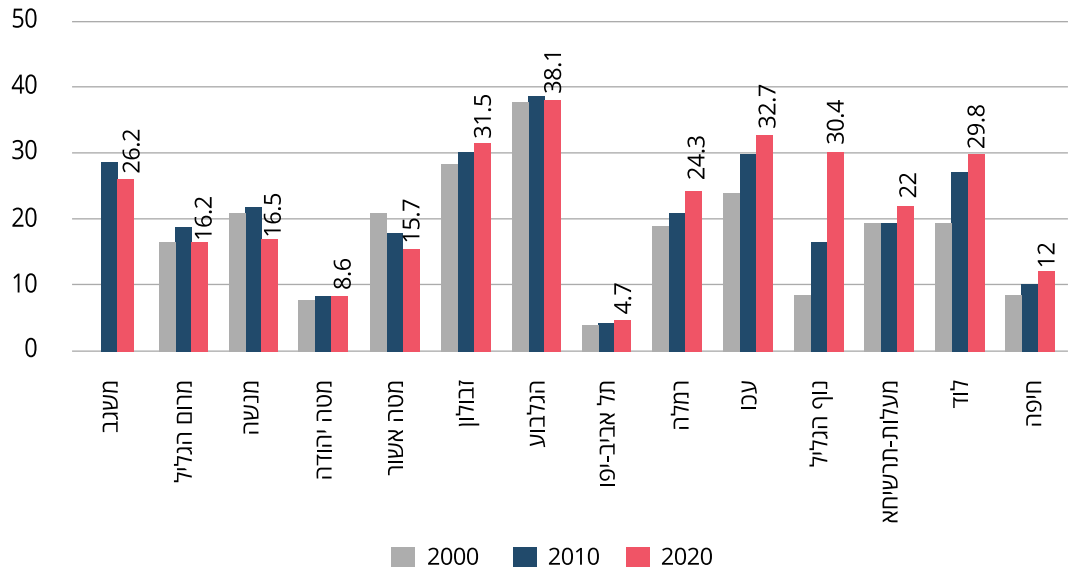
¹⁶ לפי נתוני משטרת ישראל, בעיבוד משרד מבקר המדינה. מתוך: "השיטור ואכיפת החוק בערים מעורבות באירועי שומר החומות ובעת שגרה, דו"ח ביקורת מיוחד – ערים מעורבות", מבקר המדינה, 2022.

¹⁷ מתוך "התושבים הערבים בערים מעורבות: תמונת מצב". עודד רון, בן פרג'ון, נסרין חדאד-חאג' יחיא. המכון הישראלי לדמוקרטיה. 2022.

¹⁸ לפי נתוני עיריית לוד, בעיבוד משרד מבקר המדינה. מתוך: "שירותים מוניציפליים בערים מעורבות, דו"ח ביקורת מיוחד – ערים מעורבות", מבקר המדינה, 2022.

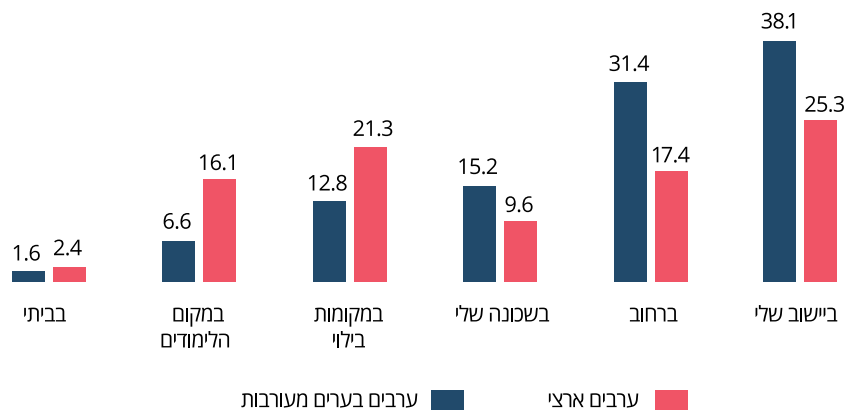
ח. החברה הערבית

• שיעור התושבים הערבים המתגוררים ברשויות מקומיות נבחרות, 2000, 2010, 2020¹⁹

• עמדות כלפי איום מתופעות של אלימות, לפי סוג המרחב ואזור המגורים (אזרחים ערבים)²⁰

באיזו מידה את/ה חש/ה מאוים/ת מאלימות במקומות הבאים? (שיעור המשיבים "רבה" ו"רבה מאוד")

¹⁹ "שירותים מוניציפליים בערים מעורבות, דו"ח ביקורת מיוחד - ערים מעורבות", מבקר המדינה, 2022.

²⁰ סקר הביטחון האישי בערים המעורבות לשנת 2020. עמותת יוזמות אברהם.

سحرية
Shaharit

שחרית

יוצרים מחנה משותף